

**ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**ІЛЛЯ ГАВРИЛОВИЧ ШУЛЬГА –
ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ГОЛОДОМОРУ
НА ПОДІЛЛІ**

Вінниця – 2021

Ш 95

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 3 від 13 жовтня 2021 р.)

Книгу видано за сприяння Вінницької обласної
державної адміністрації та Вінницької обласної ради

Редакційна колегія: Ю.А. Зінько (відповідальний редактор); О.А. Коляструк
(відповідальний секретар), С.М. Василюк, А.В. Войнаровський,
В.О. Гребеньова, О.А. Мельничук, І.М. Романюк.

**Ілля Гаврилович Шульга – визначний дослідник Голодомору на
Поділлі / за заг. ред. Ю. А. Зінька, упоряд. О. А. Коляструк. Вінниця : Твори,
2021. 124, 5 с.: фото, іл. (Професори)**

Книга підготовлена до 100-річчя знаного українського вченого, доктора історичних наук, професора, визначного дослідника Голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі, одного з фундаторів і організаторів відновленого історичного факультету в Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

До книги ввійшли окремі неопубліковані праці І.Г. Шульги, статті та спогади його колишніх учнів – випускників Ужгородського національного університету та Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, нині працівників освіти і науки України.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією України і Поділля.

© Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, 2021.

ISBN 978-966-924-948-7

ЗМІСТ

Юрій Зінько, Олег Мельничук, Іван Романюк.	
Ілля Гаврилович Шульга: учений, педагог, людина	4
<i>З НЕОПУБЛІКОВАНОГО</i>	18
Ілля Шульга. Біль материнська (нарис 1990 р.)	18
Ілля Шульга. Балада про друга (фрагменти з рукопису повісті 1972 р.)	25
<i>СПОГАДИ</i>	66
Юлія Короленко. Спогад про батька	66
<i>СПОГАДИ УЧНІВ</i>	70
<i>Ужгородський період</i>	70
Володимир Задорожний, Микола Олашин, Іван Чаварга. Цвіт української інтелігенції	70
Микола Бушин, Людмила Товстопят. З життєвого шляху професора І.Г. Шульги	74
Микола Олашин. Ілля Шульга як дослідник аграрних відносин Закарпаття (2-га половина XVIII – середина XIX ст.)	78
Анатолій Ткаченко. Назавжди у пам'яті моїй	84
Ігор Мазило. Наставник	88
<i>Вінницький період</i>	91
Степан Дровозюк. Вчений, який визначив мій життєвий шлях	91
Микола Дорош. У кожному спогаді – батьківська теплота	93
Іван Коломієць. Вчений, педагог, громадський діяч	100
Наталія Тітова. Дорогий наставник, чудова Людина	102
Ольга Коляструк. Лицар праці і порядності	103
Тамара Сашко. Вчитель, Особистість, Інтелігент	105
Олег Хлевнюк. І.Г. Шульга – вчений і учитель	107
Вадим Мазурик. Слово про Особистість	111
<i>З СІМЕЙНОГО АЛЬБОМУ РОДИНИ ШУЛЬГИ-КОРОЛЕНКО</i>	115
<i>ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ (З 1993 Р.)</i>	120
<i>НАШІ АВТОРИ</i>	124

ІЛЛЯ ГАВРИЛОВИЧ ШУЛЬГА: УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ЛЮДИНА

Невід'ємною складовою розбудови України як незалежної, суверенної держави є розвиток вітчизняної історичної науки. Відхід від тоталітарного минулого відкрив перед дослідниками нові можливості для вивчення історії держави в радянські часи. Як наслідок, вже з кінця 1980-х – початку 90-х рр. з'явилися перші праці, в яких науковці неупереджено, з нових концептуальних позицій, намагалися розглядати актуальні проблеми української історії радянської доби. Серед дослідників, які своїми працями, відкриваючи нові невідомі сторінки вітчизняної історії, закладали підвалини сучасної історичної науки, був і доктор історичних наук, професор Ілля Гаврилович Шульга (1921-1993 рр.).

Проблеми, пов'язані із вивченням життєвого та творчого шляху вченого, аналізом його наукової спадщини знайшли своє відображення в науковій та публіцистичній літературі. Серед них: рецензії на одноособові чи колективні наукові роботи за участю І.Г. Шульги; спеціальні статті про науковця; матеріали про діяльність наукових установ, у яких працював вчений.

Однією з перших системних наукових розвідок про життя, діяльність та наукову спадщину І.Г. Шульги був «Бібліографічний покажчик», підготовлений Вінницьким державним педагогічним інститутом ім. М. Островського, Вінницькою державною обласною універсальною науковою бібліотекою ім. К.А. Тімірязєва, Вінницькою організацією любителів книги УРСР, науковою бібліотекою Ужгородського національного університету і виданий в 1991 р. [1]. Коротка біографічна довідка про І.Г. Шульгу та основна тематика його досліджень міститься у довіднику «Учені вузів Української РСР», а також в четвертому томі «Радянської енциклопедії історії України» [2].

Про наукову та педагогічну діяльність І.Г. Шульги в Ужгородському університеті йдеться у статтях його колег по роботі та учнів М. Вегеша, Л. Горватенка, В. Задорожнього, М. Олашина, П. Часто та ін. [3-5]. Збірка спогадів [6], що вийшла друком у Вінниці в 2003 р., поєднала рідних та близьких, друзів колег, учнів, які поділилися своїми спогадами про Іллю Гавриловича Шульгу. Статті, присвячені життєвому та творчому шляху вченого, в матеріалах краєзнавчих конференцій помістили С. Калитко та А. Лисий [7-8].

Грунтовний аналіз наукового доробку І.Г. Шульги було зроблено його учнем, нині професором Черкаського державного технологічного університету, доктором історичних наук М.І. Бушиним, автор характеризує Іллю Гавриловича як особистість, науковця, організатора, педагога, зазначає важливість вкладу

історика у виховання наукової зміни нашої країни [9-11]. Вивчення наукової та педагогічної діяльності І.Г. Шульги продовжила Л.М. Товстопят, яка у 2005 р. під керівництвом М.І. Бушина захистила кандидатську дисертацію на тему «І.Г. Шульга як історик України» [12]. Логічним завершенням наукової роботи у даному напрямку була колективна монографія, що вийшла друком в 2006 р. [13], в якій авторами для відтворення цілісної біографії вченого вперше були залучені архівні документи.

Досліджуючи життя та наукову діяльність І.Г. Шульги, що припадали на 20-90-ті рр. XX ст., автори колективної монографії виділяють умовно три періоди.

Перший період (1921-1954 рр.) включає дитинство і юність ученого, отримання освіти і спеціальності, початок педагогічної діяльності; перші кроки до науково-історичної роботи; визначення кола наукових інтересів; формування наукового світогляду І.Г. Шульги.

Другий період його життя (1954-1972 рр.) визначають наукова та педагогічна діяльність в Ужгородському державному університеті; розгортання наукових інтересів у вивченні історії України; публікація перших наукових праць про соціально-економічний розвиток Закарпаття у кінці XVIII – першій половині XIX ст.; дослідження історії соціальних рухів у регіоні на початку нового часу; наукова робота І.Г. Шульги у галузі дослідження соціально-економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та іноземними державами.

Третій, останній період (1972-1993 рр.) об'єднує у собі роботу І.Г. Шульги у Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського; продовження розробки питань історії Закарпаття; наукову роботу у галузі вивчення соціально-економічного розвитку Поділля і Волині кінця XVIII – початку XIX ст.; дослідження питання голодоморів початку XX ст. на Україні; активну громадську діяльність у краєзнавчому товаристві «Поділля», «Товаристві української мови ім. Т.Г. Шевченка», Вінницькій обласній організації Товариства книголюбів [13, с.18].

Серед останніх видань про життєвий, педагогічний і науковий шлях вченого варто відмітити статтю О.А. Мельничука, І.М. Романюка, присвячену Вінницькому періоду у діяльності І.Г. Шульги, [14] а також статтю, підготовлену науковцями Ужгородського національного університету В. Задорожним, М. Олашиним, І. Чаваргою [15].

Світлій пам'яті ученого була присвячена XXXIII Всеукраїнська Вінницька наукова історико-краєзнавча конференція, яка проходила в стінах Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у вересні 2021 р.

Метою цієї статті є характеристика наукової діяльності І.Г. Шульги в рамках третього періоду його життєвого шляху, під час трудової діяльності у Вінницькому державному педагогічному інституті.

У написаних власноручно автобіографіях, окремі з яких збереглися в Державному архіві Вінницької області, Ілля Гаврилович повідомляв про те, що він народився 3 серпня 1921 р. в с. Верещаки Лисянського району Черкаської області в багатодітній селянській родині, в якій, окрім нього, виховувався брат та двоє сестер [16, арк. 1].

У період дитинства, що припав на голодні 20-30-ті рр. ХХ ст., майбутній науковець дуже рано відчув на собі тягар нелегкої праці, злиднів, пошуку нелегких шляхів у житті. Голодомор, пережитий ученим у дитинстві, справив неабиякий вплив на подальшу долю. Окрім морального і фізичного навантаження, яке мав І.Г. Шульга все своє подальше життя, пережиті події відіграли вирішальну роль у визначенні в майбутньому тематики його наукових робіт.

Неповну середню освіту Ілля Гаврилович здобув у Почапинській семирічній школі Лисянського району на Черкащині, після чого вступив до Черкаського сільськогосподарського технікуму, який закінчив із відзнакою у 1940 р., отримавши спеціальність зоотехніка. Після закінчення технікуму працював на господарській, а згодом на партійній роботі [1, с.3].

З початком війни як непридатний до військової служби за станом здоров'я Ілля Гаврилович був евакуйований спочатку до Дніпропетровської області, де працював у зернорадгоспі, а з наближенням лінії фронту – до киргизького м. Ош, виконуючи обов'язки завідувача зооветеринарного технікуму, згодом працюючи на різних посадах у місцевому колгоспі. Там у 1943 р. І.Г. Шульга вступив на перший курс історико-філологічного факультету Ростовського державного університету, а після звільнення України від німецьких окупантів, перевівся на другий курс історичного факультету Чернівецького, а згодом, Львівського державного університету ім. І. Франка, який закінчив у 1948 р. Роки навчання у Львівському університеті мали вирішальне значення для формування світогляду, визначення наукових інтересів І.Г. Шульги, що здійснювалися під впливом відомих українських вчених І. Крип'якевича, М. Кордуби, І. Білякевича [13, с.23].

Закінчивши Львівський університет та отримавши направлення на роботу, І.Г. Шульга поїхав за призначенням на рідну Черкащину, де працював спочатку вчителем історії Виноградської середньої школи, згодом – директором Лисянської середньої школи №1 [15, арк. 4]. Проте, вбачаючи своє справжнє покликання в науці, І.Г. Шульга у жовтні 1951 р. вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР [18, с.1]. Роки навчання під керівництвом

В.О. Голобуцького були надзвичайно плідними для формування наукового стилю І.Г. Шульги. Вже у 1954 р. Ілля Гаврилович успішно і достроково захищає кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.». В ній на значному фактичному матеріалі показано втягнення поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини, початок формування буржуазного ладу в економіці Лівобережжя [1, с.5].

За направленням ЦК КПУ у 1954 р. молодий вчений переїжджає до Ужгородського університету, де працює на кафедрі історії СРСР спочатку старшим викладачем, а з 1958 р. – доцентом, завідувачем кафедри [19, арк. 1]. В Ужгородському університеті І.Г. Шульга плідно проводить дослідження соціально-економічної і політичної історії Закарпатського регіону. Серед проблем, які досліджувалися вченим в цей період: становище закарпатських селян і класова боротьба у XVIII ст.; розвиток промисловості і втягнення у товарно-грошові відносини феодальних господарств Закарпаття; історія опришківського руху. У 1965 р. І.Г. Шульга захистив докторську дисертацію, що стала згодом основою двох монографій: «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII століття» та «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» [1, с.5].

Ілля Гаврилович взяв також активну участь у написанні першого тому двотомної «Історії селянства Української РСР» (К., 1967). Перу вченого належать розділи про селян Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Крім того, вчений співробітничав у авторських колективах «Історії міст і сіл УРСР», «Нарисів історії Закарпаття», «Коротких нарисів історії Поділля» [8, с.275].

Аналіз наукових праць свідчить, що навіть в умовах панування офіційної ідеології, І.Г. Шульга помітно відрізнявся від представників ортодоксальної історіографії різноманітністю підходів до проблематики досліджень, оригінальністю висновків, докладною аргументованістю та переконливою логікою. Під час роботи в університеті почала формуватися і його власна наукова школа. Двоє його учнів, В. Задорожній, О. Мазурок під науковим керівництвом вченого захистили не лише кандидатські але й докторські дисертації.

У 1972 р. І.Г. Шульга залишив Ужгородський університет і переїхав до Вінниці. Тут, майже впродовж усього часу він очолював кафедру історії, згодом – історії СРСР і УРСР у Вінницькому державному педагогічному інституті, і лише наприкінці трудової діяльності зосередився повністю на науковій та викладацькій роботі. Іллі Гавриловичу належить велика заслуга у перетворенні відновленого історичного факультету у відомий в Україні та за її межами центр підготовки висококваліфікованих спеціалістів, які плідно працюють на

освітнянській ниві та в академічній і вузівській науці, інших установах і організаціях.

Працюючи у Вінниці, вчений продемонстрував багатогранність своїх наукових інтересів. За напрямками наукових досліджень даного періоду можна виокремити два часових проміжки. Протягом першого із них (1972-1989 рр.) вчений продовжив досліджувати історію Закарпаття; вивчав історію Поділля та Волині кінця XVIII – початку XIX ст.; цікавився соціально-економічним становищем Запорізької Січі; створював праці біографічного характеру [13, с.47].

Продовжуючи досліджувати історію Закарпаття, І.Г. Шульга взяв участь у написанні ряду колективних монографій. Так, у колективній роботі «Шляхом до щастя: нариси історії Закарпаття» (1973) науковець опублікував розділи та окремі параграфи: «Період раннього феодалізму», «Доба розвиненого феодалізму і його криза», «Відгомін буржуазної революції 1848-1849 рр.». У колективному підручнику «Історія Української РСР (1979), ним написано три параграфи, що стосуються історії Закарпатського регіону: «Закарпаття», «Антифеодальна і визвольна боротьба на західноукраїнських землях» та «Участь населення Закарпаття у визвольній війні угорського народу 1703-1711 рр.».

У Вінниці вчений опублікував ряд статей з історії Закарпаття: «Архивные документы об экономических связях России и Венгрии во второй половине XVIII в.» (1983 р.), «Развитие исторической мысли на Закарпатье в эпоху феодализма» (1989 р.), «З історії економічних і культурних зв'язків західноукраїнських земель із Правобережною, Лівобережною Україною і Росією в XIX ст.» (1990 р.). Після цього автор повністю зосереджується на вивченні історії Поділля та Волині [13, с.104].

Досліджуючи новий регіон, І.Г. Шульга не відступає від основного напрямку своїх наукових інтересів, висвітлюючи соціально-економічну історію кінця епохи феодалізму. Основною проблематикою цілої низки статей були соціально-економічні зв'язки Поділля і Волині з Росією та країнами Західної Європи.

Вивчення економічного стану подільського регіону дало автору змогу стверджувати про швидкі темпи розвитку промисловості та торгівлі. Вчений простежує зміни, що відбулися у землеробстві, пов'язані із пристосуванням поміщицьких господарств до потреб ринку. З цим І.Г. Шульга пов'язує масове будівництво, як в містах так і в селах, цукроварень, млинів, суконних, полотняних підприємств. Використання парових двигунів на таких підприємствах у першій половині XIX ст. свідчило про початок промислового перевороту на Поділлі [20, с.27].

Характеризуючи торгівлю на Поділлі у XIX ст., вчений вказує на її

караванно-ярмарковий характер. У дослідженнях зазначається, що лише в 1817 р. у містах і селах Подільської губернії щорічно збиралось 250 великих і малих ярмарків, торгівля на яких тривала від одного до трьох днів. І.Г. Шульга слушно вказує на велике значення транзитної торгівлі для регіону. Так, у 1797 р. на російському кордоні, що проходив через територію Поділля було відкрито Гусятинську, Жванецьку, Могилів-Подільську, Ямпільську і Волочиську митниці на 38 пропускних пунктів, через які щороку провозили товари на мільйони карбованців. Зважаючи на це, автор обґрунтовує важливість вивчення для дослідження історії України кінця XVIII – початку XIX ст. таких джерел як документи митних служб. Серед них вчений вирізняє журнали, звіти, книги, в яких реєструвалися товари, що завозилися з російських в українські міста на ярмарки, а також із Гетьманщини в Росію. Адже митні чиновники в цих паперах ретельно нотували всі відомості про товар, його кількість, вартість, адресатів, суму стягненого державного мита. Це давало можливість дослідити асортимент і обсяг товарів, а також напрямки торгівельних зв'язків [21, с.61].

За документами митниць вчений простежує торгівельні зв'язки російських і українських купців. Уважне вивчення архівних документів дало йому можливість визначити зміст та характер торговельних зв'язків між російськими містами та Кримом, Туреччиною, Румунією, Молдавією, Македонією, Сербією та іншими країнами у XVIII ст., для яких Лівобережна Україна була транзитною територією.

Найбільшою із сухопутних митниць на Лівобережній Україні І.Г. Шульга називає Васильківську, через яку проходила найбільша кількість товарів, що підтверджували суми зібраного мита. Документи Васильківської митниці – це переважно журнали, а також зведені таблиці, в яких ретельно реєструвалися прізвища торгівців, купців, міщан, селян, назва і кількість товару, його ціна, а також місце купівлі і продажу. Ці дані характеризуються дослідником як важливе історичне джерело яке дає яскраву картину тісних торгівельних зв'язків Росії не тільки з Лівобережною, а й Правобережною і Західною Україною, Білорусією, Польщею, Балканами, Австрією тощо. На думку вченого, за допомогою вищевказаних документів можна було встановити суму оборотного капіталу окремих купців; простежити роль та місце в торгівлі селян, міщан, козаків; визначити співвідношення експорту та імпорту.

Крім того, на думку вченого, документи митниць зберігали також матеріали про чумаків та прасолів (дрібних торгівців, що торгували переважно в'яленою рибою і сіллям). За його даними, лише на Кременчуцькій митниці в 1754 р. чумаки зареєстрували 11 возів і 7 бочок риби, а в 1759 р. через сухопутні митниці із Запоріжжя на Правобережну Україну вивезено 27 082 пуди риби. Із документів митниць можна також було дізнатися про карантинну службу у XVIII

ст.; про боротьбу уряду з контрабандною торгівлею, яку стримати в той час було майже неможливо [21, с.63].

У підсумку, І.Г. Шульга робить висновок про те, що документи сухопутних митниць, розташованих на Україні та у прикордонній смузі Росії, є цінним і маловивченим історичним джерелом. Вони дають змогу докладніше простежити економічні зв'язки між Росією та Україною, а також Росії з Білорусією, Молдавією, Румунією, Туреччиною, Австрією, Німеччиною Угорщиною у XVIII ст. Відомості про купців, поміщиків, чумаків, прасолів, візників, дрібних торговців свідчать про процес формування української торгової буржуазії, а загалом про розвиток капіталістичних відносин у надрах феодалізму в Росії [12, с.119].

Працюючи над дослідженням історії України кінця епохи феодалізму, І.Г. Шульга не обійшов увагою й питання економічного розвитку Запорізької Січі. У своїх працях вчений констатує постійний характер торговельних зв'язків Запорізької Січі з містами Правобережної та Лівобережної України. Основною формою господарювання на Січі, на його переконання, був зимівник, в якому вирощували коней, велику рогату худобу, овець, тримали пасіку, займалися землеробством та садівництвом. Значна частина продукції при цьому відправлялася на ринок.

Аналізуючи документи, І.Г. Шульга стверджує, що запорізькі козаки продавали коней, велику рогату худобу чигиринським, уманським, черкаським та іншим купцям. На українському ринку користувалися попитом також шкіра, сало, овчина. Головними центрами торгівлі на Правобережжі були Корсунь, Умань, Лисянка, Торговиця. Звідти козаки-торгівці прямували Чорним шляхом на захід, досягаючи Львова, де збували рибу і волів. Загалом, Січ підтримувала економічні зв'язки з усіма українськими землями та Росією. Козаки були на ярмарках в Криму та Туреччині. Разом з тим, Запорізька Січ залишалася транзитною територією для українських, російських і білоруських виробів, що експортувалися до Криму, Туреччини, Грузії, Вірменії, на Балканський півострів. Підсумовуючи результати своєї роботи І.Г. Шульга робить висновок про те, що Січ у XVIII ст. посідала належне місце на внутрішньому українському ринку, що формувався і зміцнювався, втягував в економічні взаємини не лише українські землі, але й іноземні держави. Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, на переконання вченого, заклала основи внутрішнього українського ринку, а об'єднання Правобережної і Лівобережної України в 1793 р. сприяло піднесенню економіки всіх українських земель [22, с.22].

Багатогранність інтересів вченого проявилася у спробах художньої інтерпретації історичного минулого. Присвячена карпатським опришкам

історична повість «Брате мій» [23] отримала схвальну оцінку митців та науковців. Відомий український прозаїк Микола Сиротюк охарактеризував її як «плід органічного злиття реальної історії та поетичної фантазії. У ній пліч-о-пліч діють постаті історичні та домислені люди, перемежуються епізоди героїчні, драматичні, побутові, обрядові, ліричні, пейзажі, портрети, характеристики... . Все це, взяте разом, складає її сюжетну структуру, ідейний зміст, пафос, емоційну атмосферу, відтіняє її стильові прикмети» [1, с.6].

Вінницький період наукової діяльності І.Г. Шульги позначився також написанням праць біографічного характеру. Талант історика і публіциста дозволив йому висвітлити життєвий шлях багатьох наших земляків: академіка А. Манорика, учасника громадянської війни І. Чебана, лікаря В. Римші, більшовика-революціонера М. Кушелева. Досить цікавим є історичний нарис, підготовлений вченим про перебування у Вінниці в 1848 р. російського імператора Миколи І. [24, с.42].

Загалом наукова діяльність І.Г. Шульги, спрямована на вивчення історії Поділля, підтверджує різнобічні наукові інтереси та великі потенційні можливості вченого у дослідженні актуальних проблем української історії. Прагнучи уникати політичної кон'юнктури, науковець свідомо зосереджував увагу на економічній історії України. Зробивши внесок у розробку багатьох тем, вчений своїми працями створив ґрунтовну основу для подальшого вивчення соціально-економічної історії пізнього феодалізму, давши імпульс для поглиблених розробок означених проблем своїм учням Л. Раковському, А. Зінченку, С. Дровозюку, М. Лихогляду, О. Струкевичу та іншим [8, с.275].

Процеси демократизації та національного відродження України, що розпочалися із другої половини 80-х рр. ХХ ст. значно розширили коло наукових інтересів Іллі Гавриловича Шульги. Доступ до архівних матеріалів, що знаходилися раніше під грифом «Цілком таємно», дав вченому великий поштовх до нових пошуків, відкрив нові можливості для досліджень. І.Г. Шульга наполегливо і цілеспрямовано приступив до розробки теми, яку протягом свого свідомого життя виношував у найзаповітніших куточках душі. Особисто переживши голод 1930-х рр. і захворівши внаслідок цього кістковим туберкульозом, вчений прагнув розповісти правду про цю, жахливу за проявами та катастрофічну за наслідками, трагедію українського селянства, про яку замовчувала офіційна радянська історіографія.

З цього часу і розпочинається новий етап у науковій діяльності І.Г. Шульги (1989-1993 рр.). Всі свої сили і здібності в цей час він присвятив вивченню проблеми голодоморів на Поділлі та загалом в Україні. В цей час з-під його пера виходять глобальні дослідження: «Людомор на Поділлі» (1993), «Голод на Поділлі» (1993), «Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-

1932 рр.» (1997). Крім цього, окремі аспекти розкриті в цілому ряді наукових статей: «Документи розповідають» (1990), «Трагедія голодомору: історія без «білих плям» (1990), «Зашморг» (1990), «Тернова гілка в історії Поділля» (1990), «Злочин» (1992), «Діти голодомору» (1993) тощо [13, с.112].

Вчений вважав, що вивчення питання голодоморів має вагомі результати для правильного розуміння їх в історії України та усвідомлення прийдешніми поколіннями: «Пам'ять про кожну людину повинна зберігатися і передаватися нащадкам. А про тих замордованих голодом не маємо права забувати ніколи», – говорив він [25, с.202].

Дослідження проблем голодомору здійснювалося вченим на широкій джерельній базі, основу якої склали архівні документи, свідчення очевидців. Усе це дало можливість автору відтворити реальну картину політичного та соціально-економічного розвитку українського села у досліджуваний період, показати повсякденне життя селянина-хлібороба в часи голодоморів. При цьому науковець ділиться із читачами і власними спогадами, очевидцем подій яких був сам. Він не лише констатує факти вимирання представників української нації, але й обґрунтовує власну наукову гіпотезу стосовно передумов та причин голоду, визначає його характер та хронологічні межі, оцінює ступінь демографічних втрат населення.

Проблема голодомору на українських землях у науковій спадщині професора Шульги І.Г. не була новою. Вже в монографії вченого «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.» (1962) йдеться про голод 1876-1887 рр. на Закарпатті. При цьому автор акцентує увагу на тому, що причиною голоду були не лише несприятливі кліматичні умови, як це зображували в своїх працях австрійські та угорські історики, але й нещадна експлуатація селянства, що забрала життя майже третини сільського населення регіону. Важливість цих досліджень у тому, що вони допомогли вченому виробити власну схему вивчення проблеми, і застосувати її для подальших студій у 90-х роках XX ст.

Дослідження проблем голодомору в наукових розвідках І.Г. Шульги мало комплексний характер. Автор не обмежується вивченням подій 1932-33 рр., вказуючи на системність такого явища в радянській історії. Зокрема, вчений одним із перших обґрунтував потребу у вивченні голодомору 1946-1947 рр. на Поділлі.

Як знаного в Україні фахівця Іллю Гавриловича Шульгу у вересні 1990 р. запрошено до участі в роботі першого в Україні Міжнародного симпозіуму про голодомор 1932-1933 рр., на якому були присутні науковці з Європи, США та Канади. Ґрунтовна доповідь, з якою виступив І.Г. Шульга, викликала неабияку зацікавленість у присутніх й була опублікована у книзі «33-й: голод: Народна

книга меморіал». В ній національна трагедія українського народу трактувалася як голод-геноцид, штучно спровокований радянською владою: «То був відвертий геноцид щодо українського селянства, акція, за жорстокістю і розмахом співрозмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років [26, с.562].

Розробляючи і надалі проблему голодомору, І.Г. Шульга увесь свій вільний час проводив у Державному архіві Вінницької області, обласному архіві Вінницького ЗАГСу, знаходячи все нові й нові матеріали, що підтверджували злочини радянсько-партійного керівництва проти українського селянства. На переконання автора, причини такої поведінки полягали в тому, що «Сталін і його оточення добре розуміли, що саме селянин, господар, хазяїн може порушити підвалини тієї влади, яка трималася на багнетах, страхів, злиднях» [25, с.7].

Проаналізувавши матеріали першого п'ятирічного плану, І.Г. Шульга стверджує, що той, базуючись на принципах НЕПу, містив великі перспективи розвитку народного господарства подільського регіону. Село розглядалося як рівноправний партнер пролетарського міста в будівництві нового життя. І навіть в нелегких умовах безробіття, карткової системи, що мали місце на Поділлі в 1928 р., п'ятирічний план сприймався трудящими міста і села з ентузіазмом. Лише волюнтаризм Сталіна і його оточення призвів до корінної ломки планування й управління як у промисловості, так і в сільському господарстві, до відходу від ленінської концепції ідей, шляхів і форм соціалістичного будівництва [13, с.115].

Розкриваючи передумови та причини голодомору, автор стверджує, що руйнування звичного укладу життя почалося з села. Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівлі, колективізації, розкуркулення в 1929-1930 рр. викликали сумніви і протиріччя в загальній масі селянства. Уже в 1929 р. райвиконкоми Вінницької області були закидані заявами селян про бажання їх переїхати на постійне місце проживання в Сибір, Приморський край, Приамур'я. Цілими сім'ями переїжджали заможні й бідні селяни в міста, на новобудови першої п'ятирічки, щоб уникнути розкуркулення, колективізації, репресій [27, с.16].

Аналізуючи кампанії з розкуркулення та колективізації за чітко спланованим партійним керівництвом сценарієм, І.Г. Шульга визначає їх як громадянську війну з селянством. Учений заперечує, що підготовки до процесу розкуркулювання не існувало. На основі опрацьованих архівних документів дослідник твердить, що розкуркулення було заздалегідь спланованою операцією (республіканськими, округовими, районними, партійними і радянських організаціями) ліквідації куркуля як класу [28, с.62]. Крім того, при її проведенні допускалися масові перекручення на місцях, внаслідок чого під прес радянської

тоталітарної машини попали не лише заможні селяни, але й середняки і навіть біднота та родини червоноармійців, що й викликало масове обурення селянства. Вчений вказує й на випадки, коли члени комісії під час розкуркулення зводили особисті рахунки з окремими селянами, вдаючись до погроз та прямого насильства.

У своїй роботі «Голод на Поділлі» І.Г. Шульга звертає увагу і на факти виступів подільських селян проти розкуркулювання та колективізації. Вчений зазначає, що лише в Тульчинській окрузі у березні 1930 р. зареєстровано 147 виступів селян, придушених зброєю. Були зафіксовані випадки підпалів будинків представників місцевої влади, активних учасників розкуркулення і усуспільнення майна. Ці вияви протесту були розцінені партійно-радянським керівництвом як «куркульський саботаж» і були використані як привід для посилення репресій.

Невід'ємною складовою війни режиму проти селянства, на думку І.Г. Шульги, було повернення до обов'язкових поставок хліба державі, введення штучно завищених, нездійснених планів, розширення експорту зерна за кордон. Так, за даними науковця, лише Вінницький округ повинен був здати до 1 грудня 1930 р. 12 млн. пудів збіжжя, у тому числі 7 800 тисяч пудів жита і пшениці. Переважна частина хлібозаготівлі припадала на індивідуальні господарства – 6 241 тисяча пудів. З метою повного і своєчасного виконання директив пропонувалося вилучати зерно з приватних млинів, розривати через суд орендні договори, дозволяти кожному господарству молоти в млині не більше 15 пудів збіжжя [25, с.102].

Наполягаючи на виконанні п'ятирічного плану будь-якою ціною, Сталін і його оточення не зупинялися ні перед якими перепонами, вказує вчений. З метою фінансування модернізації промисловості, збільшувалося виробництво і реалізація горілки, зростав податковий прес, вводилася контрактація хліба. У 1931-1932 рр. ціна на зерно на світовому ринку значно впала, однак радянська влада продовжувала репресивними методами забирали його у селян і за безцінь продавали за кордон з метою отримання валютної виручки. Уряд, запроваджуючи обов'язкові поставки хліба державі, доводив республікам, округам явно нездійсненні плани і вимагав їх виконання. «Світ не бачив такого дикого свавілля, навмисного пониження хліборобської честі, яке сталося в Україні в 30-і рр. XX ст., – пише вчений. Відчужений від власного господарства і розподілів наслідків своєї праці, селянин збайдужів до землі, врожаю, до всього того чим жили його батьки, діди і прадіди» [28, с.65]. Відтак, вченим робиться висновок, що ситуація, яка створилася на селі на початку тридцятих років минулого століття, викликала падіння виробничого потенціалу хлібороба, привела до руйнування устрою сільського життя. Саме таке становище, твердить

історик, і обумовило продовольчі труднощі й голод 1932-1933 рр. [13, с.123].

На основі опрацьованих архівних документів І.Г. Шульга спростовує усталене твердження, що початок голодомору припадає на весну 1933 р. Він аргументовано доводить, що в окремих селах і на промислових підприємствах голод розпочався вже в грудні 1932 р.[25, с.64].

Вивчаючи матеріальне становище окремих соціальних груп, вчений стверджує, що найтяжчі випробування під час голодомору випали на долю дітей. «Діти, забуті богом і державою, – пише вчений, – розставалися із білим світом в корчах голоду на материнських руках, на смітниках, великих і малих залізничних станціях, під тином, просто неба на дорозі, від кривавого ножа людоїда... Загибель дітей є поза людським сприйняттям, та все ж то наша історія, яка не визнає білих плям. Обов'язок історика – заповнити ті білі плями правдивим, нелицемірним змістом: що було, то було» [29, с.90].

Узагальнюючи наслідки голодомору за архівними документами, І.Г. Шульга встановив, що лише на Поділлі у 1932-1933 рр. від голоду померло понад 1,5 млн. осіб, з яких 200 тисяч – діти. Головним винуватцем беззаконня, що коїлося в 30-х рр. ХХ ст. на Україні, дослідник називає Й. Сталіна, зазначаючи при цьому про необхідність притягнення до відповідальності і безпосередніх виконавців злочинних наказів [13, с.130].

Визначаючи життєве кредо науковця та внесок його у дослідження проблем голодоморів в Україні, Л. Філонов у книзі спогадів влучно охарактеризував І.Г. Шульгу як «визначного вченого-історика, безкомпромісного документаліста, сумлінного літописця трагічних сторінок історії нашого народу, зокрема Поділля, який здатний був крізь стандартні фрази-стереотипи архівних документів, укладених за вимогами тогочасної ідеології, побачити страшні реалії досліджуваної епохи [6, с.3-4].

Тема голодоморів у науковій творчості І.Г. Шульги стала своєрідним звітом за прожиті роки перед Україною, своїми батьками, рідними та близькими, перед українським народом. 9 грудня 1993 р. на 73 році життя професора, доктора історичних наук Іллі Гавриловича Шульга не стало.

За неповними підрахунками, надрукована спадщина І.Г. Шульги складається з 174 праць: монографій, брошур, авторефератів, розділів у колективних працях, статей у наукових журналах, збірниках, енциклопедіях, газетних публікаціях тощо. Визнанням значного внеску І.Г. Шульги в історичну науку була його участь в наукових конференціях, симпозіумах в Україні, інших республіках колишнього СРСР, Чехословаччини, Угорщини, Польщі.

Здобутки вченого у галузі історичних наук були оцінені не лише фахівцями та громадськістю, але й державою. Ілля Гаврилович Шульга був удостоєний звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР»,

нагороджений орденом «Знак Пошани», став лауреатом Державної премії ім. Тараса Шевченка (посмертно).

Наукова спадщина І.Г. Шульги дозволяє стверджувати, що вчений належав до того покоління вітчизняних істориків, які зуміли зберегти в своїй діяльності кращі традиції української історіографії. І.Г. Шульга – один із тих науковців, які мали різнобічні інтереси та енциклопедичні знання, працювали над створенням синтетичного курсу історії України від найдавніших часів до сучасності, а тому в коло його наукових інтересів входили практично всі проблеми історії українського народу. Учений значно розширив джерельну базу наукових досліджень з історії України, ввів до наукового обігу новий комплекс історичних джерел. Зробивши внесок у розробку багатьох питань історії України, вчений своїми працями створив певну основу для подальших досліджень в галузі соціально-економічної історії кінця епохи феодалізму, історії голодоморів радянської доби в Україні. Він дав імпульс для подальших розробок означених проблем вітчизняної історії своїм учням.

Таким чином, необхідність вивчення наукової спадщини професора І.Г. Шульги обґрунтовується достатньо об'єктивним характером його наукових розвідок, інформативністю джерельної бази досліджень, особливим внеском у вивчення проблем Голодоморів в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ілля Гаврилович Шульга. Бібліографічний покажчик. Вінниця, 1991. 22 с.
2. Шульга Ілля Гаврилович // Учені вузів Української РСР: Довідник. К., 1968. С. 484.
3. Вегеш М.М., Горватенко Л.В. Вчитель і учень: (Ілля Шульга і Володимир Задорожній): історичні нариси / Ужгородський державний університет. Історичний факультет, відп. за випуск М.В. Олашен. Ужгород, 1988. 26 с.
4. Задорожній В., Вегеш М., Олашен М. Ілля Шульга // Педагоги-науковці. Част. друга. Ужгород, 2000. С. 140-142.
5. Часто П.В. З минулого беремо вогонь // Закарпатська правда. 1971. 3 серпня.
6. Україна була його любов'ю. Спогади про Шульгу. Вінниця : «О. Власюк». 122 с.
7. Калитко С. Наукова спадщина І. Шульги в царині поділлєзнавства // Тези доповідей і повідомлень XIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1994. С. 35-37.
8. Лисий А. Ілля Шульга – історик України і Поділля // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матеріали XXIII Всеукр. наук. історико-краєзн. конф. Вінниця, 2011. С. 274-276.
9. Бушин М.І. З любов'ю і вдячністю. В кн.: Україна була його любов'ю. Спогади про Іллю Шульгу. Вінниця : О. Власюк, 2003. С. 7-16.
10. Бушин М.І. Професор Ілля Гаврилович Шульга – людина, вчений, краєзнавець // Наукові праці: науково-методичн. журн. Сер.: Історичні науки. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 2002. Вип. 4. С. 31-37.
11. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Лисянщина. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. 352 с.

12. Товстопят Л.М. І.Г. Шульга як історик України: дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. Черкаси, 2005. 197 с.
13. Бушин М.І., Гуржій О.І., Товстопят Л.М. Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності. Черкаси, 2006. 254 с.
14. Мельничук О.А., Романюк І.М. Вінницький період у науковій діяльності професора І.Г. Шульги // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXI Вінницької Всеукр. історико-краєзн. конф. 24 – 25 вересня 2020 р., присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України // Вінниця : Нілан-ЛТД, 2020. С. 318 – 330.
15. Задорожний В., Олашин М., Чаварга І. Цвіт української інтелігенції. До 100 річчя з дня народження професора Іллі Шульги // Погляд. 2021. 28 липн. С.3
16. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). Особовий фонд Іллі Гавриловича Шульги. Р-6070. Оп. 1. Спр. 9. 35 арк.
17. ДАВіО. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 11. 28 арк.
18. ДАВіО. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 13. 41 арк.
19. ДАВіО. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 36. 35 арк.
20. Шульга І.Г. Поділля в складі Українського внутрішнього ринку в першій половині XIX ст. // Тези доповідей 12-ої Вінницької обл. істор.-краєзн. конф. Вінниця, 1993. С. 27-28.
21. Шульга І.Г. Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні у XVIII ст. // Архіви України. 1975. №6. С. 61-65.
22. Шульга І.Г. Пристосування козацьких господарств України до потреб ринку // Тези доповідей 4-х Всеукр. істор. читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Черкаси, 1992. С. 22-24.
23. Шульга І.Г. Брате мій. Історична повість. Ужгород : Карпати, 1971. 234 с.
24. Шульга І.Г. Микола І у Вінниці // Тези доповідей 10-ої Вінницької обл. істор.-краєзн. конф. Вінниця. 1991. С. 42-44.
25. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. 224 с.
26. 33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Коваленко Л.Б., Маняк В.А. К.: Рад. письменник, 1991. С. 562-564.
27. Шульга І.Г. 33-й: голод. Неоплатний борг Хліборобам... // Персонал. 2002. №10. С. 16-20.
28. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. Вінниця : ВАТ «Віноблдрукарня», 1987. 152 с.
29. Шульга І.Г. Діти голодомору (на архівних матеріалах Поділля) // Київ. 1993. №3. С. 87-90.

БІЛЬ МАТЕРИНЬСЬКА¹

Найбільше на світі Максим Голубченко любив коні. З того дня, як Лисого відвів у колгоспи, на конюшні днював і ночував. Одяг його від сіряка і до спідньої сорочки пропах кінським потом та сечею. Ганна, хоч і не вибаглива жінка, мало лягала поруч на тапчані, втікала до дітей на ніч. А Максимові байдуже. Як тільки благословилося на світ, ніч почне здійсмати облогу із землі, заіскриться досвітня зірниця, він швиденько натягає полотняні штани і гайда до роботи. Голова колгоспу обіцяв півтора дні за один писати. Сім'я жила надіями. Правда, за усуспільненою земелькою душа скніла, бо як не кажіть, громадське не своє.

Ганна в ланку ходила, день при дні на буряках: шарувала, проривала, повіряла... А як сутеніло і на небі витикалися золоті головки від цвяхів, напрацьована бігла додому. І діти байдиків не били. Найстарший Петрик у хаті порядкував, Андрійко пас корову, Марійка – свині, а Пилипко – гуси. Не в розкошах жили, але й не бідували. Весна 1932 року, правда, далася в знаки. Балабеники пекли із липового листя та хіба тільки його дітям голод стискував горлянку? Люди подейкували, що Тихін Шабаш жаб варив і їв, а як коня зарізав – десять років дістав. Тепер десь, аж на Соловках строк відбуває.

...Рясні хліба вродили того року. Чоловіки і жінки дружно вийшли в жнива, щоб все, до колосочка, зібрати. Макар, голова колгоспу, нахвалився людей нагодувати. Як тільки на току запихкав двигун і червону валку із збіжжям, прапорами і гаслами відправили до елеватора, колгоспники в один голос заговорили про аванс.

Максим радів, тепер діти наїдяться хліба у волю. Трудоднів з Ганною мав стільки, що коли б із кожного стовпчика витесати, то можна частокіл поставити від одного кінця села до іншого.

Якось увечері, як Ганна домазувала долівку у хаті, Максим прилетів і прямо з порога:

- Ганно, кінчай. Мішки готуй.
- Отакої. Чавун з глиною і коров'яком відставляю й мішки шукатиму. Зароблене – не подароване, не втече.
- Я не жартую, Ганно. – Максимове серце тріпотіло від радощів.

¹ Біль материнська. Нарис, 1990 // ДАВіО. Ф.Р-6070. Оп.1. Спр. 339. 11 арк. Підготовлено до друку доц. Войнаровським А.В., у тексті збережено авторський стиль та орфографію.

Вранці, як селянські хати від перших сонячних променів почали виблискувати шибками, на вулиці затарахкотів віз, біля хвіртки зупинився. Гніді, ситі жеребці стригли вухами, очима проводжали господаря до хати. Максим кинув мішки у віз і подався до комори. Люди саме юрбою обступили Христана, галасували, як на колгоспних зборах. Галка Трохимиха розмахувала кулаками, немов молотами. Ряба хустка зсунулася із її голови на шию. Жінка хотіла поправити, а потім люто зірвала і кинула комірникові під ноги. А як юрба трохи втихомирилася, Максим несміло підступив до столу, хльоснув батіжком.

- Люди, – лагідно сказав. – Коні мої ще не напоєні.
- Бери! – сердито хтось буркнув. – Мішки не забудь.
- Може хоч тобі, Максиме, дадуть, – єхидно мовила Галка.

Конюх поважно просунув між чоловіками плече і підступив ближче.

Христан перегорнув відомість, брудним, скоцюрбленим пальцем водив на папері, шукаючи, як голку у сіні, Максимове прізвище.

– О-о, забулькало в горлі. – Розписуйся, – нігтем видувив позначку.

Максим переклав із лівої у праву руку ручку, перо вмочив у чорнило.

- А скільки там? – почухав потилицю.
- Скільки питаєш? Аж сімдесят та ще й чотири карбованці і копійки є.
- Разом хліб і гроші? Оце так! – здивувався конюх і підкрутив рудий вус, засмалений самосадам.
- Який там хліб? Колгоспові винен, – відказав комірник.
- Колгоспові і винен? – Максим витріщив на Христана чорні зіниці. – За що?
- А за те, – спокійно той відказав, – корову до бугая водив?
- Ну, водив...
- От бачиш? Гусей твоїх бригадир зайняв у просі? – продовжував Христан. – В колгоспі нічого, брат не пропадає, все записано...

Ображений Максим, темний і обкрадений повертався у конюшню. Трудно було загоїти рану, що ятрилася в його грудях. Сум скраплювався у сльози і важким каменем ліг на серце. Пригадалися слова батькові: «Не накликай лиха, синку, воно у визначений час копитом вдарить об твій поріг». Селянське передчуття підказувало, що оце була саме та пора, що чатувала на нього давно.

Максим намірився покинути конюшню і втекти світ за очі.

Коні, переступаючи з ноги на ногу, хрустіли, дужими зубами пережовували сіно, фиркали і скося позирали на свого хазяїна.

На мить погляди Лисого і Максима схрестилися. Кінь перестав жувати, кілька разів махнув головою і, мов від страху, в жолобі сховав свою морду. Якесь джерельце зажибоніло в Максимовій душі і тоді він дав волю сльозам...

Земля, підперезана блакитною стрічкою Південного Бугу, причепурена червоною калиною і горобиною готувалася до спочину. Із півночі почастишав тихий, гострий вітрець, чіпляючись за кучеряве гілля вишників, у вечірніх сутінках лягав на спочинок.

Важке і похмуре небо, застелене дірявою рядниною хмар, повисло над старовинним подільським селом. В убогих селянських хатах крильцями де-не-де мигне вогник і потухне, ховаючи під солом'яними стріхами людську журбу.

Як над лісом усміхнувся світанок і сонце, опираючись на гострі списи-промені, підіймалося над ставом, до Максимового обійстя приторохкотіла підвода. Ганна зиркнула у вікно і пополотніла. Її серце з переляку затріпотіло, як осиковий листок. У двір завітала «червона мітла». Кіндрат турнув ногою сінешні двері і навстіж відкрив їх. Бригада юрбою перевалила через поріг. Без привичного «драстуйте» голова сільради сказав:

- Контрактацію коли думаєш здавати?
- Яку контрактацію? – зніяковіла жінка, поставила на діл рогач і плечем оперлася на нього.

«Буксирна бригада», не гаючи часу, взялася за роботу. Із комірчини виволокли солом'яні сипанки, мішечок кукурудзи і дерев'яну діжечку квасолі кинули у віз. Із скрині повитягали всенький одяг, відібрали Ганнину весільну вишиту сорочку, тернову хустку і Максимові червоноармійські юхтові чоботи. Кумів синок Василь Коза, секретар комсомольської ячейки, залізним прутом сколував від порога до покуті долівку. А як долонею почав зм'ятати рештки борошна, Ганна, немов чайка, оберігаючи чаєнята у гнізді, заголосила і грудьми навалилася на ночви.

- Не дам, катюго!!! – закричала не своїм голосом.

Пилип, двоюрідний Максимів брат, міліціонер, вийняв із кобури наган і націлився. Ганна зімліла і, як підкошена, впала на землю. Перелякані діти заридали на всю хату.

Увечері Максима прямо із конюшні повели до сільради. Уповноважений із району, сухоребрий, як жердина у синьому галіфе, чоловік почав повільно розповідати про грандіозні плани п'ятирічки, смертельну загрозу імперіалізму, перемогу міжнародної революції, а закінчив контрактацією.

- Заберіть все, все загорьоване в колгоспі за рік. Я більше заробітків не мав і ніякої контрактації здавати не буду, бо те, що мав, ви вже забрали, – Максим долонею витер піт на обличчі.

Уповноважений насупився, почервонів, заматюкався у три поверхи і кулаком влучив у нижню щелепу. Спочатку Максим не відчув болі, а як виплюнув два зуби і клубок крові, долонею вхопився за щоку.

За всю ніч Максим у холодному льоху не зімкнув очей і на макове зернятко. В думках не раз повертався до своєї молодості, згадував владу, як у супряжці із Ганною вибивався із злиднів, щоб дітям лишити у спадок радісне життя.

Вранці несподівано відчинилися двері, в темний і сирий льох заглянуло сонце.

– Нагрівся? – Кіндрат байдуже запитав.

На лаві. У сизому тютюновому диму сиділа Текла Кудичка, дід Тропа і Микола Передериоко. Максим тихо привітався. Люди відвели вбік очі і схилили важкі, зболені голови.

Уповноважений поправив галіфе, затягнувся цигаркою, стулив дудкою посинілі від самогону губи і смердючим димом дмухнув Теклі прямо в обличчя.

– Ну, куркульська морда, – процідив крізь зуби. – Хліб здаси? Чи може смаленого понюхати захотіла?

– Людоньки, майте бога у серці, – Текла зняла до неба руки.

– Мовчи, кур... стара, – цикнув Кіндрат. – На обхожденіє їх.

Коза виніс із комірчини старі попівські ризи, накинув на Максові плечі, підв'язав мотузкою. Потім із двох дощечок збив хрест і повісив на шию. Дідові до бороди прив'язали макогона, Миколі на шию почепили каменюку, а Теклі всунули в руки бляшану заслінку від печі і дерев'яний ополоник. «Процесія» під свист і регіт «бригади» вирушила із сільради до церкви, обійшла її і попрямувала до кооперації. Максим йшов попереду, за ним Текла, вибиваючи ополоником в затулку, поруч – дід Тропа і Микола Передериоко.

П'яні буксири горланили, падали від сміху.

Люди, уздрівши таке «чудо», втікали хто куди.

Вранці пастухи першими побачили, як вітер розгойдував мертве Максимове тіло, що висіло на гілляччі.

...До села далекими стежками закрадалася зима. Вранішні морози сковували землю, а вдень блимне, наче мазуха, сонце, і замість на шляху болото. Ночі ставали довгими, густа темнота давила сирістю. Осокори часто шуміли кронами. Над ними кружляло гайвороння, шукаючи поживу. Ганна обставила осокою хату, перенесла в комірчину з погірба картоплю, буряки і квасину, бо лихі люди вже шастали по повітках та льохах. У Текли за одну ніч десять курок і півня забрали, а на Сороківщині вивели з повітки корову і зарізали в лузі.

Час поспішав, гострою сокирою підрубував коріння одним і розчищав віти другим. Ганна, поки з Максимом ділила радість і горе, була зовні привабливою. З її обличчя не втікала посмішка, а голубі очі, під руським розкриллям брів, радісно блищали, немов рубіни. А з того часу, як поховала чоловіка, змарніла.

Овальне обличчя витягнулося, вкрилося дрібними зморшками. Незчулася, як пасма сивого волосся срібною хвилею почало спадати на її плечі.

У дітей від жому роздулися животи. Марійка висохла, на скелет схожа. Ніжки, як цівки, рученята тоненькі, довгі. Мати подивиться на неї і кілька шпигне під самісіньке серце.

Як потекли сніги, люди, немов лелеки, зморені довгими перельотами, бродили по чорній ріллі, шукаючи мерзлу картоплю, буряки. І Ганна з Петриком пішла. Принесли сірої, як попіл, гнилі, зварила і поставила горщик на стіл. Діти дружньо замахали ложками, ледь проковтнули їжу, відсунули.

Боже, – мати простягла руки до ікони, що висіла на покуті. – Спасителю наш, заступись і сохрани сиріт оцих, – перехрестилась і хвартухом витерла сльозу.

Журавлині ключі, повертаючись із вирію, пливли над Поділлям, на солом'яних стріхах губили своє журливе кру-кру-кру. Сонце розливало по різнобарвній весняній заповоці теплі промені. Діти, як горобенята, черідкою примостилися на призьбі, грілися. Ганна ледве вилізла на горище, сіла біля ляди, перепочила. Горище було пусте, пахло мишами. На бантині побачила шкіру, А-а, згадала. Теля позаминулого року здулося, дорізали. Тверду, як лубок, шкіру обсмалила, сокирою порубала на куски і поставила варити...

Того року паска була рання. Раніше люди готувалися до свят, працювали як мурашки: жінки прали, білили хати, чоловіки лагодили паркани, впорядковували подвір'я, а тепер ніхто і руку не вмочив. Здавалося, все живе збайдужіло. Голодне село поринуло в летаргічний сон, очікувало страшного лиха. У центрі бовванів гостроверхий купол церкви. Дзвони зняли ще в тридцятому році, з тих пір не біжить мідний голос по звивистих дорогах і стежках. Все мовчало. Навіть вітер, зігнувши кучеряві голови старих верб, притих.

Петрик з Андрійком принесли із луку пів шапки воронячих і сорочих яєць. Мати збиралася пофарбувати та згадала, що останнє цибулиння викинула на смітник ще на Новий рік.

– Вони фарбовані, – поспішив Андрійко і показав темно-коричневі цятки на шкарлупі.

Марійка побачила у повітці, що висіла на цвяшку. Петрик дістав і приніс матері. Ганна понюхала, усміхнулася і пальцями розірвала свинячий сечовий міхур, начинений на солоним салом, яке прикладали до п'яти, коли наливала. Ганна витягла з-під припічка пательню, нажарила із свіжих і засиджених яєць яєшню. Великдень відсвяткували.

Над селом весна розпустила лебедині крила, черешні і вишні, яблуні і груші, облила білим шумовинням. Над ними роїлися бджоли, тоненькими ніжками чіплялися за білосніжні, блідо-рожеві пелюстки і довгими хоботками

висмоктували з квіток нектар. Соловейки на трелях ранку у садках ткали свої помережені пісні. В голубому небі, високо над полями грудкою висіли жайворонки і кришталевими мелодіями заганяли в балки і перетики рештки снігів. Запашна і радісна природа святкувала своє народження. Тільки люди, як тіні: виснажені, ледве пересувалися пухлими, як валянки, ногами.

Мати помічала, що діти мало рухаються, більше лежать або сидять на тапчані. Із змарнілого обличчя зникли рум'янці. Шкіра ставала землистою, банькаті очі ледь поміщалися в орбітах. Худі Андрійкові руки і ноги почали повніти. У Петрика порозпирало пальці на руках, на ногах появилися набряки, як пампушки. У Марійки під очима – два здутих мішки, Пилипко валився від вітру, голова ледь трималася на плечах, падала на груди.

– Мамо, їсти, – скиглив, як часнятко.

Ганна сідала межи дітей посеред тапчану. Пилипка і Марійку пригортала до грудей, долоньки брала у свої загрубілі руки, терла аж поки не ставали гарячими. Або розповідала казки про Івасика-Телесика, хитрого Лиса Микиту. Діти уважно слухали, інколи перепитували, чим Телесикова мама пригощала гусей, які на крильцях принесли їй синопка, і на хвилю забували про їду. Але голод враз пробуджував їх, в животі, здається, різало ножем, від болі лоб вкривався росой. Мати закривала очі, їй тоді здавалося, що спалювали живцем. Нило не тільки тіло, а й душа.

Пересмагла на сонці і вітрі шкіра на материних ногах вкрилася янтарними пухирями, з них витікала жовта з гноєм рідина; на неї як на падло, сідало мухи. Жінка вже не ходила із сапою на буряки. Одно раз-у-раз навідувалася до повітки, щоб подивитися, чи не прокинулася корова.

– Чайочка моя, – ніжно гладила шию, ніс, – годувальнице наша, – лагідно шепталась. – Діти з ніг уже валяться.

Корова повертала до господині голову, шершавим язиком лизькала руки. Ганна масажувала вим'я, кістлявими пальцями легесенько стискувала дійки.

– Чаєчко, хоч скляночку молочка, Марійці, – молила. – Коли ж отелишся? – питала. – Не бійся, я не відберу всеньке молоко. Чаєчко, лишу і твоєму дитяті. Я ж мати, Чаєчко.

Ганна не витирала сльози, долонями розмазувала їх по обличчю.

Діти шморгали носами, йшли на огород, рвали лободу, щиріцю і давали корові. Чайка широким язиком хватала бур'ян, і, не пережовуючи, ковтала.

Одного дня в двір нагодився дід Тропа. Очима обвів дітей, Ганну, журно похитав головою.

– Журо моя, – сказав, постояв і вів далі. – Ганно, у твого дівера Ореста всю сім'ю вивезли на цвинтар. Вчора Текла поїхала...

– Боже, – Ганна перехрестилася.

– Поки я ще у силі косу виклепати, заріжмо корову. Дітей рятуй, Ганно!

Тропа зняв старий кашкет, почухав лисину.

– Що ви тарабаните, діду! Тільну корову різати? Бога бійтеся!

Ганна зиркнула божевільними очима на Тропу і відвернулася, підійшла до своєї Чаєчки і долонею провела по хребту.

Над селом все вище і вище підіймалося сонце, яскраво золотило поля і луки, вкриті зеленим килимом, через який витикалися жовтогарячі шапочки кульбаби. На вишнях гріли боки зелені ягідки. Тепле лагідне сонце, настояне на весняних квітах повітря не ніжило селянську душу. Голодні люди гинули, як мухи. Правління колгоспу виділило двох дужчих чоловіків, щоб щоденно підбирали мерців і відвозили на цвинтар.

Смерть дзенькала косою і в Ганниній хаті. Мати із меншенькими спала на тапчані, Петрик і Адрійко – на лежанці. Рано встала, дрова в печі запалила і почала гичку кришити.

– Вставайте, діточки, їсточки вам зварю.

У хаті повівало погрібною холоднечею. Старші піднялися, Пилипко лежав. Мати навшпиньках підступила до тапчана і смикнула за плече. Дитя не ворухнулося, повернула голівку. На неї дивилося без будь-якого виразу Пилипкове ліве око, повне страждання жалю. Від надутого, наче м'яч, пухлого живота витягнулися тоненькі як цівки, ручки і ніжки, тулуб – справжній скелет, обтягнутий шкірою. Голод зігнав із Пилипкового обличчя дитинство, залишив у зіницях чоловічків, що зберігали ще щось людське. Ганна заверещала не своїм голосом...

Тропа прийшов, засвітив лампадку і свічку, прочитав псалтир. Пилипка нарядили у старі полотняні штанці і сорочку, поклали на ряднину і понесли на цвинтар. Поміж хрестами добралися до довгої ями. Ганна нагнулася і враз відсахнулася. На дні, як дрова, лежали діти, чоловіки і жінки, старі і молоді. Одні в драних свитках, сорочках, інші голі, зігнуті і прямі, пухлі і худі. У Текли відкриті очі дивилися в голубе небо. Над трупами роїлися мухи.

Смерть Пилипка приголомшила Ганну. Кілька днів ходила наче божевільна. Обійстя смерділо пустою, ні собаки, ні kota, тільки корова мукне в повітці, як їсти або пити захоче. Діти чекали молока. Здається, і вим'я налилося, і очі у Чайки заіскрилися, а вона все перехожувала і перехожувала. Ганна ледве придибала до контори колгоспу.

– Макарю, рятуй. Не мене, дітей, – впала на коліна, благаючи голову.

– Хіба тільки в тебе лихо? Помірок, Ганно, чим я зараджу? – відповів голова колгоспу і вийшов.

Мати поволокла вулицею ноги. Хотіла просити в людей та

глибоко в грудях ще жевріла людська гідність. «Старчихою стати? Боже, – подумала, – що сусіди скажуть?»

По дорозі зайшла до Василяни, спасибі буряка дала.

– Ганно, – сказала, – сьогодні бідний просить милостиню у бідного, голодний – у голодного. Хто тобі, серденько, дасть.

З тим і пішла селом. Шлях видався довгим, довгим. Вона дибала як прибите курча. Сонце хилилося до землі, на зустріч йому пливли обривки сірих кудлатих хмар і ховалися за обрієм. В загаті цвів повій, а на Тропиному обійсті жевріли рясні ягідки шовковиці. Ганна зупинилася, оперлася на палицю, перепочила. Хотіла йти далі, та ноги не слухали. Вони були такі важкі, що відірвати від землі не було сили. У жінки запаморочилося в голові, потемніло в очах, здавалося, от-от упаде. На м'який шпориш присіла, повернула голову вправо – далеко на полі зеленіли рівні рядочки буряків, а зліва до самого горизонту – широкий пшеничний килим. Густа хвиля котилася ланом, бавилася із тендітними стеблами.

– Господи, колос викинуло, – радісно прошептали уста.

Ганні зробилося легко і приємніше на душі. Вона прилягла, під голову поклала кулак і навіки заснула...

Ілля Шульга

БАЛАДА ПРО ДРУГА²

У сімейному архіві доньки Іллі Гавриловича Шульги – Юлії Іллівни Короленко – серед нечисленних батьківських паперів, що залишились після впорядкування Ядвігою Денисівною, вдовою вченого, особового фонду професора І.Г. Шульги у Державному архіві Вінницької області, зберігся машинопис художнього твору (274 с.) – повість «Балада про друга», що датована 1972 р. В одній з папок знаходиться і внутрішня анонімна рецензія одеського видавництва «Маяк». В ній відзначається, що автор гарно розробив сюжет, показавши солдата-інваліда не слабким відчайдухом і не жертвою, а людиною з характером і волею до життя. Йшлося й про те, що автор дав влучні характеристики окремих соціальних типів, хоча захопився надмірними описами, наповнив твір багатьма сентиментальними сценами і словами. Рецензент

² Балада про друга (фрагменти з рукопису повісті 1972 р.) // З домашнього архіву Ю.І. Короленко, доньки І.Г. Шульги. Підготовлено до друку проф. Романюком І.М., ст. лаборантом кафедри Літинським В.В.

писав, що редакції слід продовжити роботу з новим автором, натомість йому ще слід попрацювати над стилістикою, мовою та виписати краще окремі сюжетні лінії.

На жаль, залишилося невідомим, чому І.Г. Шульга не став далі працювати над повістю (в жодному з примірників не спостерігається щонайменших авторських правок, змін, коректив, поміток). Якраз 1972 р. Ілля Гаврилович Шульга був запрошений на професорську посаду до Вінницького педагогічного інституту, отримав кафедру і, вочевидь, повністю поринув у справу організації історичної освіти майбутніх вчителів, гаряче включився до підготовки відновлення в інституті історичного факультету. Можливо, через це рукопис був відкладений автором на деякий час (а далі він так і не повернувся до нього...).

Водночас, ознайомившись із текстом повісті, можемо припустити, що за лаконічною й зовні нейтральною рецензією невідомого цензора автор, можливо, відчув холодну бюрократичну нехоть і зневаження до болючої теми повоєнного життя в українському селі. Вона була «не на часі», як тоді позначали теми, несуголосні магістральній лінії партії, а відтак і незручні, і не варті уваги.

Відзначимо, що попри те, що в авторському тексті присутні обов'язкові для того часу рефрени про мудрість і далекоглядність комуністичного керівництва, про жертовність і героїзм радянського народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, про сподіване щасливе майбутнє багатонаціонального СРСР, при уважному і вдумливому читанні рукопис дає нам зрозуміти справжні переживання автора, його глибоке знання й оцінку недавнього трагічного минулого, а ще більше – його стурбованість і занепокоєність сучасністю та майбутнім.

Центральною постаттю у повісті «Балада про друга» виступає недавній фронтовик Микола Калинюк, ще зовсім юнак, якого війна забрала по закінченні дев'ятого класу з Яблунівської сільської школи на Черкащині (пряма відсилка автора до своєї малої батьківщини), якого війна безжально скалічила (втрата зору у 1944 р. і ампутація руки), але яка не зламала його прагнень жити. Микола повертається в рідне село спекотним серпнем у супроводі медичної сестри Тані.

<...>

Віз тарахкотів по сухій дорозі, підскакував на вибоїнах, злякано тремтів перед суховієм, що від Чигирини до Черкас гнав спеку. Обіддя вгрузало в гарячий порох майже по ступиці, коні напружували посторонки, помахували головами, відганяючи довгими, наче помело, хвостами надтоїдливих сліпнів. По боках вибитої бруківки, виструнчилися старі гіллясті осокори. Густе плетиво вітів звело зелений тунель, в якому від пекучого сонця сховалася прохолода. Безпомічні стовбури простягли гілля, на якому круглими шапками-гніздами

присмокталася омела і пила їхню кров. Ген-ген мріяли зарослі бур'яном могили, якими віки потаврували землю. Скільки там рицарства, героїзму, історії?

Збоку сиріткою притулилася на горбочку самотня кучерява дичка. В густій наїжаченій кроні, в дрібному листячку притаїлися від людських очей два блідо-рожеві яблучка, щоб дозріти і запліднити чорну рілля та продовжити рід самотньої матері.

Спустивши ноги з полудрабка, Микола підставив розімлілому сонцю лице, випуклий лоб, тугу шию. Тихо дмухав сухий вітерець і навівав думки. Пригадалося, як перед війною пішки ходив у районну міліцію за паспортом і як спочивав десь тут під дуплистою вербою, як пив з кринички холодну воду. Обабіч дороги, наче ліс, стояли тоді густі жита – вуж не пролізе. По них валами котились хвилі та зникали вдалині, пшениця, опутивши до землі довгі колючі вуса, шелестіла дорідним колоссям, між яким де-не-де шурилися синьоокі волошки. По землі стелилися батоги горошку, блідо-рожеві квіточки тулилися до стебел пшениці, ніжно пестили їх своїми оксамитовими пелюстками. Високо над полями, в безхмарній блакиті неба, швидко тріпочучи крильцями, заливалися жайворонки.

В гречках, обмитих молоком, та в поживклому зів'ялому горосі перегукувалися перепилиці: ппід-падьом, під-падьом, під-падьом.

<...>

Колеса прокладали борозни в перетертій сірій землі, здіймали куряву, скрипіли. Микола дивився в степ і ... вже бачив стиглі хліба, косарів у солом'яних брилях і полотняних штанях, в'язальниць з мережаними підтичками і цурками за поясом. Перед вів кремезний вусатий чоловік, його батько Марко. Широко розставивши ноги, взяв метрів два покіс і махав кіссям, а в степу голосне: цз-з-з-з, цз-з-з-з, цз-з-з-з – коса виграє, на грабки лягає стигла солома, а на нескошену стіну схиляють голови важкі колоски пшениці – ці зернасті намиста.

За батьком поспішає мати, поколеними руками скручує перевесло, підбирає збіжжя, миттю з-за пояса висмикує юрок і відкидає на бік товстого, наче лантух, снопа. Батько, не поспішаючи, витирає спітніле чоло, відчіплює від попруги мантачку, і по сталевому лезу: дзінь-дзень, дзінь-дзень...

– Микольцю, неси тикву з водою, та хутчій! – гукає.

Хлопчик, міцно затиснувши в руках банку, поспішає, біжить босими ногами, толочить свіжу стерню. Перед його очима блимають розкидані полем снопи і пахнуть свіжим, випеченим на черені, житнім хлібом та стиглою соломою.

«Марко вже помічника має», – радіє мати.

<...>

Колеса в поросі викреслювали дві довгі стрічки і тягли їх за возом, шпичками міряли кілометри, пересипаючись перемеленим чорноземом. Спрагла земля дихала теплом, пахла селянським потом і сухою свіжою травою. Микола зім'яв недопалок і кинув, набрав повні груди чистого пахучого повітря.

– Сіно десь близько. Дух забиває.

– Жінки копиці кладуть в лузі. На болоті осока така вигналася, але з неї користі... Хіба коням, а коровам погана пища, – машталір скинув кашкета, рукавом витер спітнілу голову. – Колись, бувало, конюшини накосиш, отави, а тепер катма. Он коні, як драбини, одні ребра, а день при дні у роботі.

– З жнивами вже впоралися? – перевів розмову Микола.

– Які цього року, синку, жнива? Все спалило: баби на голі коси збили соломую, тепер молотять. Хоч би насіння вернулось.

– На війну спишуть.

– Все можна списати, а кусати, що будемо? Я після громадянської покуштував голоду і при німцях мед не сьорбав... Важкий рік буде, – стьобнув підручного, взяв соб, щоб обминати вибоїну. Заднє колесо вскочило в ковдобину, драбиняк гицнув задком.

– Но-о, дітки, – дядько натягнув віжки, і коні швидко вискочили на горбок.

– О, село! – дівчина радісно вигукувала.

– Яблунівка, – байдуже відказав дядько.

Солдат засовався, зняв з голови пілотку, і поклав на возі, з бокової кишені дістав гребінець, розчесав волосся, насторожено підняв голову. Перед ним в безодні чорної, непроглядної ночі далеко-далеко блимнула громовиця і враз зникла.

– О-о, і дуб! А який високий, кучерявий та гіллястий. – Таня сплеснула в долоні.

А він і справді прикрашав поле. Пустивши глибоко в землю коріння, гордо стояв на околиці села, вершками підпирав голубінь неба, розмовляв з вітрами, ховав під широкою кроною холодок.

І радощі, і страх огорнули Миколу: закліпали повіки, голова обважніла й повисла на грудях. Як горобина ніч, промайнула перед ним коротка юність і перше кохання. Виринув у пам'яті і останній вечір перед від'їздом в армію, коли ходив на царину, і зустріч з Галею, і прощання, і клятва на вірність, і подарована вишита хустина, яку він проніс суворими дорогами війни. Ще й тепер вона зігріває йому душу... Від тих спогадів Микола важко зітхнув, зняв чорні окуляри, пальцями протер погаслі очі.

Таня вперше прочитала на Миколиному обличчі неспокій. І в неї защеміло біля серця, під шкурою побігли мурашки. Дівчина обвила рукою широкі парубочі плечі і шепнула на вухо:

– Тримайся, солдате.

Микола ривком повернув голову до візника:

– До корівника їдьте, ... у вуличку... направо звернете, там криниця з високим журавлем і верба біля неї. Цямрини ще нові, з батьком перед війною тесали.

За возом стовпом здіймалася курява, сірою памороззю падала на зблякле листя дерев, сідала на вигорілу траву і висохлу землю. Таня сумним поглядом зустрічала обдерті солом'яні стріхи, з-під яких на сонці блищали уламки шибок і білолиці чепурні оселі, обступлені густими вишнями. Зачувши тарахкотіння воза, на вулицю вибігали діти, одягнені в домоткані сороченята та штанці з німецьких наметів і, прикриваючи долонями оченята, розпізнавали солдата, бо самі, мабуть, виглядали тата з війни.

<...>

«Химерні окуляри на очах, ніколи й не бачила таких», – подумала сусідка. Не поспішаючи, вона звернула зі стежки в город і плелася по широколистому гарбузинні, щоб привітати солдата. Микола по-солдатськи виструнчившись, гострим вухом ловив те шелестіння та шарудіння босих жіночих ніг, несміло ішов на зустріч сусідці.

Полохливий погляд Усті упав на воскову Миколину руку з синіми жилами, на мертвий вираз очей, на бліде обличчя. Жінка підійшла ближче і злякано відсахнулася, розкрила широкі зіниці, роззявила рота і завмерла. Схлипнувши, ледве запитала:

– Миколо, дитин-о!...

Хоч на очі повернулися сльози, здавило горло, Микола видушив усмішку і простягнув сусідці руку.

– Буває й гірше, тітко Усте, – схвильовано сказав, переступивши з ноги на ногу.

– Бідний ти, сину! – в жінки вирвався з грудей болючий згусток. Сусідка шморгнула носом, випустила з рук зім'яті краї фартуха і червонобокі яблука посипалися на траву.

Серпневе сонце звернуло з круга, теплі промені гострими лезами прорізували горіхове віття, зайчиками бігали по землі. З картоплиння вишмигував цибатий білий когут з довгою червоною бородою, замахав крилами, витягнув довгу шию і загорлапанив. Голосне «Ку-ку-рі-ку!» полинуло і розбудило сільських будильників, в кінця в кінець тенором і баритоном на всі лади лунала довга нескінчена пісня.

– Гості будуть, кажуть люди, – усміхнулася Таня.

– Гості під хатою, а бідна Марія нічого й не знає. Орати пішла... Пече й пече, хоч би ложку дощу, – сказала Устя і боязко глипнула на Миколу. – Боже,

боже, – прошепотіла, нахилила голову і краєчком хустки витерла очі. – Проклятуща війна, – журливо додала...

<...>

Кривулькою йшли погоничі, наступаючи порепаними п'ятами на колючі дрібки: на головах у них миготіли хустки, а в руках виднілися вузлуваті налигачі. Борознами, в дугу зігнувшись над чепігами, повільно сунулись орачі. З-під чересла лягала крихка скиба, неохоче переверталася на бік, шкірила зуби. У яру, в сивій кіптяві, дерев'яні борони гострими залізними зубами гризли суху та тверду, як камінь, грудку. А далі два діти, мов чорногузи, повільно кроками розмірювали поле і жменями кидали зерно, засіваючи спраглу землю.

– Марі-і-і-є, Ма-рі-і-є! – бригадир закричав на все горло.

Жінка в далеких гонах, що торкалася небокраю, зупинила корів перевернула борону догори зубами, дбайливо зняла з них довге плетиво пирію і почувши бригадирів голос.

– Чого-о?!

– Випрягай корів-в-ів!.

– Рано ще! Гони дойду-у.

– Микола прийшов!

– Що-о?! – жінка швидко висмикнула притику.

– Корів лиши, пригоню-ю-ю.

В материних грудях тріпотіло серце, з очей виплеснулася і радість, і смутки, і любов. Неспокій стоптаних кривавою війною днів промайнув у голові і виринув на обличчі розгубленим страхом.

«Сон чи правда?» – думала.

Марія не йшла, а наче несамовита, летіла, гналася ріллею до дороги: «Не добіжу, коли б крила», – думала. На обочині спотикнулася і об грудку збила до крові палець, другою ногою наступила на будяк, гострі колючки глибоко вгризалися в босу підошву, але вона того не чула. На бігу застєбнула сіру від пороку кохту, з голови зірвала хустку і підтюпцем поспішала до хати, щоб швидше, швидше глянути на нього, сина...

Марію проводжали піснями жайворонки, жовтим килимом стелилася трава, гарячі промені цілували смагли уста, лагідний вітерець розчісував пасма кіс, пропахлих потом, степовим полином та рутою. Жінки в селі віталися з Марією, кидали вслід:

– Не гонися, встигнеш.

Але їй було байдуже. Вона бігла без оглядки, перескакуючи рівчаки, збентеженими зіницями поглядала на вишники, щоб не проминути своєї хати. В її вицвілих очах нуртували і страждання, і радість, і страх.

По різкому скрипу дверей, поспішних рухах Микола впізнав матір. Солдат, наче по команді, схопився, виструнчився.

Мати влетіла в хату, натрудженими руками оповила сина і, як підстрелена птаха, припала до його грудей.

– Синочку... дороженький...,– промовляла, – живий, здоровий? – проквилела вона. Зашкарубленими пальцями, наче ласочка, перебирала синові пасма звивистого волосся, розправляла густу хвилясту чуприну, а думкою бродила спустошеними війною полями, вслухалася в їх стогін, шукаючи там свою рідну кровинку. Тільки він, її найдорожчий синочок, тулився до вистражданого серця. І сльози радості дорідними краплинами котилися по обличчю і падали гарячими росинками на синові груди.

– Не плачте, мамо...

– Очі видивила...Ждала...Всяке передумала...

Марія гладила широкі плечі, обвітреними устами припадала до обличчя...Її долоні ненароком торкнулися рамен, пальцями відчула щось незвичне. Мати кинула переляканий погляд на Миколину руку.

<...>

Горілка розв'язувала язики. Пилип затягнув басом «Ой у лузі та ще й при березі». Пісню підхопили жінки, і хата загула. Марії і радісно, і болісно. Цілісінький вечір не зводила із сина очей, його рани щеміли в матеріному серці.

– За сина пили, тепер давайте за невісточку, – не втрималася Палажка і долила чарки.

– Яку невістку? – Микола здивовано повернув до неї голову.

– А за твою жіночку...Не знаю, як і звати.

– Я у вас тільки гість, завтра поїду назад, в госпіталь, – дівчина зніжковіла і опустила вниз очі.

– А я думала...– в Каті на перенісці звелися крилаті брови, – братова...

– Лишайся, Таню, будеш нашою.

– А Галя? – бовкнула Катя.

– Мовчи, вертихвістко, не твоє мелеться, не бігай з коряком, – grimнула сусідка Устя.

Гості сиділи довго.

Вітер розігнав хмари, з небовиду спустилася золота корона і пірнула за крутосхил.

Марія випровадила людей, сина поклала на ліжку, дівчат – в комірчині, Панасовича – в повіточці, а сама лягла на лаві. Всеньку ніч сердешна не зімкнула очей, свердлила зіницями чорний морок, незвіданими стежками простувала вдалечінь, радилася з Марком, думала про Миколу; жаль людей і гнів за них

гніздилися у серці, тоді вона, наче ховала голову під подушку і, наче підбита чайка, жалібно квилила.

Як тільки зійшла зірниця і по землі почав несміло крастися ранній світанок, мати підвелася, підійшла до ліжка і довго вдивлялася у синові мертві очі, потім обережно поправила ковдру, кинула зляканий погляд на протез, пальцем приторкнулася до холодної шкіри, похитала головою і тихою ходою вийшла з хати.

Після сніданку медсестра хутко зібрала свої речі і підійшла до Марії.

– Тримайтеся, – тихо сказала.

Мати притиснула Танину голову до грудей, її обличчя сховалося у дівочих запашних кучерях. До хати забіг Панасович:

– Годі, жінки, – сказав.

Марія стрепенулася, немов стиснуте в долоні ластівиння, сумно опустила долу голову і звисила неживі руки.

– Іди здорова, доню, – зронила, – не барися, матері радість принеси.

– У мене немає матері, – ледь промовила Таня і присіла на краєчок лави.

– Сирітка, – співчутливо протягла Марія.

Біля Калинюкового двору зібралися сусіди. Таня прощалася з жінками, чоловіками, змахнула ніжну сльозу-горошину і, наздоганяючи сонце, воєнкоматською підводою поїхала на станцію.

...За днями на довгий шнур нанизувалися дні. В Яблунівку поверталися демобілізовані солдати, а з шпиталів – каліки. Одні селянські оселі роздмухувалися радістю і щастям, другі – горем і журбою. Молодиці тішилися, із слив та грушок курили горілку, пригощали чоловіків. Від зорі і до зорі металася вдома і на колгоспному полі Марія, між людьми тамувала біль, а в праці розвіювала горе.

– Не сумуй, Маріє, хіба тільки в тебе біда, якось-то воно буде, – втішали жінки.

– Хоч би Марко був, а так... Думаєте, легко дивитися на синове бездолля?

І Микола змінився: зсунувся з лиця, почорнів, запали щоки, нудьгував, не міг звикнути до нових умов.

<...> <...>

– Іван Трохимович, лінійку шикувати? – думу директора школи перервала учителька.

– Обов'язково, і прапор підняти.

Олена Василівна обвила червоною стрічкою дзвінок, урочисто підняла над головою і затіпала. Дітвора, немов табунець наляканих горобців, розлетілася по класах. Голосистий дзвоник дріботів крильцями від школи у найвіддаленіші кутки села, сповіщаючи людям про початок великого таїнства.

Другий урок кінчався. Микола, спершись на лату, стояв під школою, вимучував хвилини найтяжчого відчаю. Вересневий першодень навіяв на нього страшні думи. Солдат опинився з ними на роздоріжжі, сумно заглядав у свою безпорадну будучину, натруджував збентежену душу. Куди йти? На яких шлях повернути? Де щастя шукати?

Молода вчителька першою помітила незнайомого чоловіка.

– Солдат чи інспектор?

– Де? – збентежені вчителі кинулися до вікна.

– Роздивляється...

Директор школи відірвав очі від класного журналу, зирнув у шибку, зліплена із кусочків скла, вихором зірвався із стільця і вибіг.

– Миколо, кого чекаєш?

Калинюк повернув заміряне чоло.

– В школу... На перший дзвінок...

– Ходімо до вчительської, – Іван Трохимович взяв хлопця під руку.

– Ні, моя утіха скінчилася отут, в цьому дворі. На фронтах розминувся з юністю... Іване Трохимовичу, колись Вам багато клопоту завдав, може і обідив...

– Ти що, Миколо, на сповідь прийшов?

– Ні, ні, не говоріть так, коли... вибачте.

– Немає чого пробачати, ходімо.

В учительській було тихо, через розчинене навстіж вікно повівав вітерець, груди лоскотав запах пересохлої землі. За стіною видзвонювала лагідним голосом учителька, за нею то протяжно і несміло, то лунко і бадьоро повторювали першокласники.

– Вова, встань, – влетіло Миколі у вухо. – Як називається оця літера?

– Кроква з перекладиною.

– Хто скаже, діти?

– А-а-а, – загув клас.

З протилежних дверей доносилися пискливі склади дівчинки:

– Тр-т-р-а-к-т-и-о-р.

– Разом як буде?

– Машина, – випалила скоромовкою.

– Так і ти колись співав.

– Аж не віриться, – з грудей відтягла журба.

– Так-так, – кивнув головою Іван Трохимович. – Перш ніж у птаха виростають крила, він вилуплюється із яйця, опірюється... Які твої плани?

– Сам не знаю.

– Вчитися, тільки вчитися треба.

– Як? Хіба ви не розумієте?...

– Розумію. В школі Калинюк був тямущим учнем, гадаю, таким він і лишився... Труднощі неминучі, впевнений, що ти їх подолаєш. Наука – не буденна утіха, а необхідність. В житті, синку, як і в морі, маса підводних рифів. Вони здатні розсікати не лише дерев'януобшивку, а й сталеву. Кожен з нас повинен вчасно помічати їх і знешкоджувати, щоб не тільки собі, але й іншим не ставали на заваді. Чим більше в людини знань, тим корисніше вона суспільству.

– В житті не кожному знайдеться місце для подвигу, – перебив Микола вчителя.

– Ні, не вірно говориш, не кожен уміє здійснити його. В цьому вся суть. Наука розкриває горизонти, робить життя змістовнішим, цікавим, а подвиг – благороднішим. До речі, зберіг собі «Радянську Україну», давно хотів показати та все забував. Уряд видав розпорядження про створення спеціальних шкіл – інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни. – Учитель зашелестів паперами, дістав згорток газети. – Слухай...

– Сліпому важко потрапити на стежку.

– Не кажи так! – Іван Трохимович швидкими кроками міряв учительську. – Хіба мало в історії прикладів про.. Ну, я б сказав, найблагородніші дії незрячих людей? Пам'ятаю, як в інституті Риженко читав філософію. Ми його дуже любили: без конспектів, без шпаргалок, стоїть за столом і говорить та ще й як! Іноді дві-три пари підряд. Дивувалися, де стільки в людини розуму? А ти...

Учителеве слово, як зерно, кинуте в ґрунт, ключилося, врунилося. У юнацькій голові роїлися думки – то спалахували блискавкою, то потухали. У той час юнак на мить забував про каліцтво: школа знов повертала його в лоно буденного щастя, наче хробак, точила душу, будоражила кров. Калинюк не знаходив на самоті розради, поспішав до вчителя, як тільки Микола переступав поріг, Іван Трохимович запитував:

– Заяву послав?

– Ні.

– Чому?

– Не знаю.

– Даремно, даремно, хлопче, марнуєш час, а він не стоїть... Наука розкрила б перед тобою небачені горизонти, допомогла б глибше заглянути в життя, збагнути прийдешнє. Не відкладай, Миколо, роботу на завтра, а кохання – на старість.

Після таких розмов Калинюк приходив додому схвилюваний. У неділю він звернувся до сестри:

– Катю, діставай аркуш паперу і пиши.

– Що писати? – дівчина захвилювалася.

– Я диктуватиму...

Микола заклеїв конверт і відніс у поштову скриньку, що тулилася, ніби ластівчине гніздо, до ганку сільської ради.

Вересень духмянів стиглими яблуками та сливами. Ліс шумів жовтjавими скронjами; в Яблунівку ярама та вибалками холодними росами і густими туманами скакала на рудогривому коні осінь, гаптуючи золотом матері-землі пістряний килим. Над селом розтягувалися журавлині вервечки, роняючи на солом'яні стріхи тужливий спів; ластівки, вищебечуючи недоспівані пісні, довгими рядами засиджувалися на телефонних дротах, жайворонки та жовтобрюхи гуртувалися на левадах у табунці, вибирали з-поміж себе вожаків, готувалися у далекі краї.

<...>

У Ніжині. Широкоплечий парубок в солдатськiм мундирі спускався з пасажирського вагона, міцно тримаючись за залізне поруччя, мацаючи чобітьми слизькі приступки.

Кондуктор подав йому чемодан і на прощання сказав:

– Щастя вам.

– Дякую, – солдат відповів і поплив у людськoму потоці назустріч холодній хвилі.

Супилося надвечір'я, олов'яні хмари низько звисали над містом, стискали залізним обручом присадкуваті дахи, покриті іржавою бляхою, пригорщами збирали їдкий дим і фиркали у вічі перехожим. За хвірткою війнув холодний вітерець, підхопив на легенькі крила людський лемент і поніс уздовж вулиці до річки, зачіплюючись на голі віти старих дерев, що росли над вичовганим тротуаром.

На привокзальній площі змійкою звивався вихор, замітаючи широкі чоловічі сліди, піднімав догори пилуку, грався із дзенькотом залізних підків, що цокотіли по бруківці, і біг до парку, наздоганяючи людей, які, кутаючись в старе шмаття, поспішали до теплих домівок.

Площа швидко заніміла, і хлопець залишився самотнім. Він поставив на землю речі, застебнув бушлат, натягнув на вуха шапку, вийняв з кишені «Біломор», пом'яв пальцями, неквапно подув у паперовий муштук, зубами прикусив кінчик цигарки, помацав у одній, другій кишені, дістав коробку і потер сірником. Блідий вогник, наче метелик, перелякано тріпнув крильцями і зник. Солдат ще міцніше чорною рукавицею притиснув до пряжки коробку, нагнув голову, чиркнув, але й тепер припалити не вдалося. Він сердито жбурнув цигарку, паличкою постукав по чемодані, обмацав бруківку і почав прислухатися. Від вокзалу до нього долітало дрібне цокотіння каблучків. Юнак

повернув голову в той бік, звідки, як він догадувався, наближалися жіночі кроки, а з ними – ніжні, ледь відчутні аромати парфумів.

– Тут є якась машина? – несміливо запитав.

– Ви чекаєте на автомобіля? – роздався тоненький незнайомий голосочок.
– Гм-м-м, в нашому місті з такими розкошами зустрітися важко. Буває заблудиться якась машина з Києва або Чернігова, то підкине в далекий ліс, а в місті під'їхати – де там... Газети писали, що незабаром курсуватимуть автобуси. Але коли то буде, – не кваплячись сказала дівчина.

– Як же в інтернат добратися? – хлопець розгублено повів довкола окулярами, почухав потилицю.

– Тепер такий час, що й підводу не знайдете, мене хто забарився на вантажному складі, підвіз би, а тут..., – незнайома безнадійно махнула рукою і кинула на хлопця пронизливий погляд. У високій кремезній постаті вона побачила гарний хлопчачий стан, солдатську виправку, а на ніжному ще не бритому лиці – прихований смуток.

– Оце новина, не вчив уроків з географії, тепер блукай, – парубок витягнув портсигар, але щось згадав, клацнув залізною кришкою і поклав у кишеню.

Дівчина вмить збагнула хлопцеве горе, чутливе серце защеміло від жалю.

– Не турбуйтеся, – задзеленчав, наче дзвінок, незнайомий голос. – Мені в інститут, а там рукою подати до інтернату. Звичайно, краще б погано їхати, ніж добре йти, але що робити? – дівчина поставила біля себе пакунок з книгами і сітку з продуктами. – Давайте ваші речі.

– Ні-і, – солдат схопив рукою шкіряну ручку, прибиту цвяшками до тертиці, – козакові так не личить. Для мене буде велика честь, якщо дозволите разом з вами йти.

– Будь ласка, вдвох веселіше. Оце книг набрала здому, бо незабаром сесія, мама наклала всього потрошку, і не думала, що збереться такий багаж. Але не біда, книги зв'яжу хусткою, закину на спину, авоську в руку...

– Книги давайте мені, добре було б до них і сітку прив'язати, донесу.

– Що ви? – дівчина заперечила. – Хіба не наносилися на війні? Скільки солдатів проходило через наше село – все щось на плечах та за поясом мали.

– Мабуть, котьолки, – парубок засміявся.

– І казанки висіли.

– Солдат без котьолка як без рук. Ложку загубиш – викрутишся, а без котьолка ... хіба що пілотка виручить...О-о, він береже його, як свою голову. Зв'язали? Давайте речі, бо смеркне.

– Думаєте заблудимо? – попутниця митнула крильцями брів, усміхнулась рожевими повними губами, звела потертий смушевий комір, поправила на голові хустину і підхопила авоську.

Вони йшли мовчки нога в ногу, несли свої думи і мрії.

Хлопець обережно ступав на бруківку, часто спотикався і боязко здригався, витягував голову, немов намагався розгледіти шосе, вкрите вибоїнами. Він запам'ятовував свій шлях: в думці лічив кроки, прислухався до лускоту гілля, поскрипування дерев, притримуючись болючим обрубком руки за чужий лікоть. Йому хотілося подивитися дівчині в очі, побачити її довгі коси, і кирпатий ніс, і струнку, ніби тополя, постать, що встигла вималюватися в його уяві.

І напарниця скоса кидала на парубка лагідні погляди. У цю мить вона згадала, як ще недавно молодь тяглася довгою плетеницею на фронт, як фашисти ловили юнаків і дівчат та відвозили в далеку неволю, як наречені виплакували очі по бур'янах, ховаючись від чужинців; як марно минали літа, назавжди забираючи із собою кохання та недоспівані пісні. По дорозі дрібно вистукували каблучки, а поруч відмірювали кроки кирзові чоботи. На зосередженому дівочому личку, порожевілому від вітру, застигла сумна думка. Перед її великими карими очима простягалися недавні перелоги, порослі бур'янами. На них випасали худобу, аж поки не появилися сталеві коні, які провели борозни, і буйним колоссям зашуміла пшениця. «Звідки ж чекати того плугатаря, – думала вона, – щоб потішити душу отих жінок-одиначок, від яких сира земля навіки сховала суджених?». Ті міркування наганяли на неї страх, бентежили душу, бо й сама може стати пустоцвітом і буде толокувати та висихати на сонці так, як ті перелоги.

– Ви студентка педінституту? – хлопець несміливо запитав і перервав думи, – разом ідемо і незнайомі. Мене звати Микола.

– Мене – Оксана.

– О, як приємно, – Микола трохи зніяковів і додав: – Гарне ім'я маєте.

– Звичайне, селянське, – Оксана сором'язливо відказала – Тепер у містах почали цуратися дідівських імен, старих народних традицій. Багато дівчат розучилися вишивати, а деякі хлопці ганьбляться згадувати, як батьки з плугом ходили. Та що говорити ... трапляються й такі невігласи, які фізичної праці, як чорт ладану сахаються.

– Ви говорите, наче співаєте.

– Я ж полтавчанка та ще й філолог. – Оксана запишалася. – Для мене мова не ремесло, а, як би вам краще сказати?...- Дівчина зупинилася на хвилинку, підв'язала хустину і повернулася до хлопця обличчя. – Мова – це дорогоцінний скарб народу, по зернинці зібраний і обшліфований десятками поколінь; мова – хліб нації, живі квіти її, поки вони матимуть нектар, над ними бджоли густимуть, а як зів'януть – і смердюха не сяде.

– Вашими устами, Оксано, мед пити. Я так гарно сказати не зміг би.

– Одна моя знайома – заочниця факультету іноземних мов – каже, що їй неприємно їхати до батьків у село, там, говорить, всюди гній смердить. Ламається, малюється...

– Чому?

– Хіба я знаю. Мабуть, гадає, що з такими думками в місті легше проживеться.

– Нікчема. Треба цілувати кожен пальчик тих натруджених рук, які пахнуть хлібом!... Міста будуються для ледарів. Вони і колись, і тепер славилися трудовим, відважним і героїчним народом...

– Траплялися і дармоїди.

– Революція, як злива, змила землю, дивно, що в наш час ще є люди з такими поглядами.

– Як гадаєте, чи це не плоди війни?

– До певної міри так. Однак у сім'ї не без потвори.

– Правильно. Мені здається, що той, хто з презирством ставиться до праці, легковажний, в нього немає нічого святого, як реп'ях, скрізь чіпляється, щоб пішки не ходити, а їздити.

Слова Оксани ще більше зворушили Миколіне серце. Він важко дихав, виїдав очима безпросвітну ніч, мовчав. І дівчина притихла. Обоє кроками міряли вулицю, вслухалися у свист вітру, в стукіт віконниць, у скрегіт іржавої бляхи.

– Скажіть, Оксано, чи важко тепер вчитися?

– Труднощів багато: гуртожиток невідремонтований, кімнати не опалюються, і в аудиторіях, тісно, підручників мало, зошитів не вистачає, але іспити складаємо добре, не стогнемо. Хіба десь є тепер краще? Хлопці привозять з Москви хустки, цигарки – торгують, а дівчата з батьків тягнуть. Ось і мені мама поклала в сумку картоплю, надертих у жорнах яєчних крупів, фунт масла, виміняного в сусідки, бо нашу корову фашисти забрали, і вистачить до зимових канікул, потім знову привезу. У кого немає допомоги, бідують. Коли б не війна... Три роки ніби у воду впали, з дівочих грудей вирвався смуток.

– Не жалійте, наздоженете...

– Легко сказати. Може, для хлопців три роки і непомітний час, а для нас...

Хоч Микола і не бачив зажуреного гіркими споминами дівочого лиця, але відчув, як по руці, наче струм, переливалася з її серця журба і пекучим болем текла по його жилах. У голові малювалися одна за одною страшні картини тяжкого минулого. І Оксана читала на його замріяному обличчі думки. «Гарний хлопець, сліпий», – шкодувала.

– Ви також на навчання? – запитала і зручно взяла Миколу під руку.

– Хочеться йти в одній шерензі з вами, моїми ровесниками. Для сліпого наука – очі, вона допомагає розпізнавати життя, людей, зрозуміти джерела щастя і смутку. Боюся, щоб не відмовили.

– Чому?

– В інтернат писав – ні слуху, ні духу, поскаржився в Міністерство, і там немов у вуха води набрали. Навчання розпочалося у вересні, а тепер кінець листопада, начальство може не прийняти.

– Та що ви? Треба мати кам'яне серце, щоб відмовити. І наш директор іноді викидає коники, ми – в партбюро і стає шовковим. Добро треба пошукати, а зло непрохано приходить, дівчина стала,

<...>

З надвірних дверей війнула хвиля свіжого повітря. Хлопець спочатку вловив його холодний дотик, а потім почув кроки, що коридором наближалися до нього.

– Ви до мене?

Калинюк підвівся і пішов слідом за ним.

Чи від перших слів, чи довгого чекання Калинюк встиг уявити образ директора інтернату: середній на зріст мужчина років п'ятдесяти, підтягнутий, одягнений по-військовому, бо тоді багато так ходило, в окулярах, голова лиса, на припорошених снігом скронях – прилизане волосся, ніс довгий з картоплинкою на кінці, худорлявий, на верхньою губою – рідка рудувата щітка. Зашурхотіли аркуші паперу, Микола стрепенувся.

– Це ви скаржилися на мене у міністерство? – сухо процідив крізь зуби директор, вийняв з коробки цигарку і клацнув запальничкою. Тютюновий дим голубим серпанком поплив над столом до відкритих дверей.

– Я просив прийняти мене в інтернат... Хочу вчитися, щоб не відставати від життя. На мій лист не відповіли.

– Вам здається, ближче до Одеси, – директор затагнувся, пустив сизе коліщатко і задріботів пальцями по столі. Подумав у додав:

– Що ж прийму...у восьмий клас.

– Перед самісінькою війною я закінчив дев'ять класів, одержав грамоту, в таблиці відмінні оцінки, а тепер починати з початку?

– То було давно, товариш-и-и-у...,

– Калинюк, – Микола назвав своє прізвище.

– Так, так, товаришу Калинюк, за війну багато дечого попливло. Азбуку Брайля знаєте? – директор кисло усміхнувся. – У нас – це основа основ, без неї ні в зуб ногою, розумієте?

– Ні, втрачати роки тільки із-за азбуки? Досить і того, що війна та госпіталі відібрали багато часу. Прошу зарахувати мене в десятий клас, від товаришів не відстану, і Брайля вивчу, побачите. Державі на утримання менше видатків буде.

– Не можу, товаришу, Калинюк, коли б ще не запізналися...

– Хіба я винен, що мені довелося писати до міністра? Комісію призначте, якщо не довіряєте документам, іспити складу за восьмий і дев'ятий клас, – Микола хвилювався, швидко кліпав віями, розганяв чорні розпатлані крила нічної пільми.

– Довіряю і документам вірю, молодий чоловіче, але допомогти не можу. На заяві є резолюція: «В інтернат зарахувати, зачислити в клас на основі знань та рішення педради, міністр», зрозуміли? Нам вирішувати, де вам учитися.

– Не вам, а педраді, в резолюції так написано, – Калинюк гарячився.

– О, ви багато знаєте, – від голосу директора війнуло льодом. Погоджуетесь у восьмий клас, пишеть заяву, ні – на другий рік приїжджайте. – Сергій Кіндратович засовався на стільці, стукнув долонею по папці, сердито притиснув до попільнички недопалок, підвівся.

– Що ж мені робити? – Микола зовсім розгубився.

– Це не моя справа.

– Сергій Кіндратович, вас до телефону, – секретарка без стуку забігла в кабінет, перервала розмову.

– Хто?

– Наросвіти, чи райсоцзабез.

– Іду, – директор, не поспішаючи, покрокував за дрібушками дівочих підборів.

Калинюк виніс з директорського кабінету згусток болю. «Куди йти? Де, у кого шукати правди?»

Чобітьми Калинюк протирав бруківку незнайомого міста, палицею вимірював калабані, у серці ніс люте зло. У перевулках висвистував їдкий холодний вітер, гострі сніжинки сікли обличчя, на посинілій правиці не згиналися пальці і костур раз у раз випадав з руки, та Микола, стукаючи палицею об землю, йшов.

Смеркало. Вогнисте око сідало на спочинок, гострим вістрям підважувало старі дахи міських будов. У солом'яні стріхи та димарі ховалися горобці, віщуючи мороз. Білий кінь бив копитами об землю, міцними ланцюгами сковував Остер.

Солдат, змучений втомою та журбою, намацав лавочку, присів. Думи завірюхою крутилися в голові, до болю бриніли натягнуті струни-нерви. Ноги почали замерзати, мороз пробирався під бушлат, холодним язиком лизав спину.

За звуками паровозних гудків, угадував, що вокзал близько, гадав перепочине і піде, та сон приковував до місця, схиляв до землі голову.

– Так і замерзнути можна, – почувся чийсь голос.

– Як на війні голова вціліла, то горілка відірве, не журися, – сердито відказала жінка.

– Почекай, не гніви бога, Ярино, не бачиш – каліка, – чоловік зупинився, присів навпочіпки і до Миколи: «Здоров, браток, кого чекаєш?».

Калинюк стрепенувся, підняв голову.

– Сам не знаю...

– Місцевий, чи з села?

– В інтернат приїхав та не прийняли.

Жінка несміливо підійшла, глянула на руку, окуляри.

– Чому не прийняли? – здивовано запитала.

Микола знизив плечима.

– Іване, бери чоловіка під руку, веди до хати.

– Можна й до хати, але спочатку в міськком.

– Там тепер і сторожа не знайдеш.

– Кому я потрібен? – протягнув Микола.

– Помиляєшся, товаришу.

Секретар міському партії обвів Миколу пронизливим поглядом, посадив у м'яке крісло, сів поруч і, не перебиваючи, вслухався до схвильованої розповіді.

– Документи маєте?

Калинюк вийняв з кишені гаман, перетятий гумкою, дістав інвалідську книжку, грамоту, табель.

– Директорові показували?

– Копії в справі, мабуть, читав.

– І я такої думки, – секретар натиснув на кнопку, двері відчинилися, – викличте Буцика в цю ж хвилину.

– Його на роботі вже немає, – незабаром відповіла дівчина.

– З дому нехай прийде.

– Ще не поставили телефон.

– Передайте в інтернат, щоб завтра рівно о дев'ятій був у мене, – суворо наказав. – Ви де зупинилися? – секретар повернув голову до Миколи.

– Минулу ніч переспав у інтернаті.

– Марія Федорівна, негайно подзвонить секретареві парторганізації або коменданту, щоб дали притулок і нагодували товариша Калинюка. Вам доручаю перевірити і про все доповісти сьогодні, можна по телефону, працюватиму ще довго. Бажаю успішно закінчити школу, – секретар міському потиснув руку і провів Миколу до дверей.

– Дякую, – на хлопчачому обличчі спалахнула радість.

В інтернаті заметушилися. Сергія Кіндратовича підняли з ліжка. Директор, засапавшись, прилетів у школу.

– Знов скаржилися? – вирячив на Калинюка сердиті очі.

– Ні, навіть не збирався: розповів секретареві про свою біду і все. Про вас мови там не було.

– У нас є вільні місця? – крикнув до коменданта.

– Є.

– В якій кімнаті?

– Другій, шостій, восьмій...

– Поселіть, до педради поживе, а там вирішим, – Сергій Кіндратович відкликав коменданта і пошепки процідив крізь зуби: – Наведіть всюди порядок, не сьогодні – завтра нагряне з міському компартії комісія. Щоб усе блищало, чули?

У кімнаті нікого не було. Калинюк посидів, потім роздягнувся і ліг. Сон втікав від нього, в голову лізли різні думки.

...

Чимало сторінок у повісті присвячено опису повоєнного студентського повсякдення, з добрим знанням деталей і розумінням студентської психології, автор зображає різних студентів і студенток з зацікавленістю і любов'ю, а коли й з гумором, дотепно показуючи простакуватість одних і хитрощі інших.

<...>

– У відрі замерзло.

– Боже, боже, коли ці муки вже скінчаться? – Тамара шуснула під ковдру, перевернулася і поринула в сон.

Міська електростанція працювала з перервами, струму не вистачало, звечора в гуртожитку лампочка ще сяк-так жевріла, а потім гаснула. Восени студентам було байдуже, а перед сесією метушилися: в господарську частину інституту та профком скаржилися, листа писали в газету, але струму від того не добавлялося. А в грудні ще й дрова закінчилися, не топилося, в кімнати поселився холод, і студенти ловили дрижаки. Швидко в гуртожитку появилось нове світло. Хтось першим додумався з пляшечки змайструвати каганець, і всі дівчата обзавелися новим хазяйством. Кіптява густим пластом сідала на лиця, тьмарила очі, лоскотала в носі. Як тільки прокидався ранок, студенти поспішали на кухню, розігрівали на примусі крижану воду, умивалися і бігли на заняття. Тамара часто просипала і тоді наспіх розчісувала закуйовджені кучері, протирала слиною очі, підмальовувала темно-вишневою помадою губи, припудрювала обличчя і наздоганяла товаришок.

Дівчата недолюблювали Тамару, часто кепкували. Та вона мало звертала на них увагу, більше хилилася до хлопців, знаходила з ними спільну мову. На

перервах вигиналася перед ними, човгала носками, щурила великі очі, пускала бісики й заливалася відчайдушним сміхом; у взаєминах була гордою і самовпевненою.

– Як тобі, Тамаро, не соромно, тиждень не умивалася, вже пудра на обличчя не припадає, – сміялися дівчата.

– А що вам до того? – студентка погордливо виймала з портфелика люстерко, милувалася своєю вродою: розпушувала густу шапку волосся, пучками послинених пальців вигинала волохаті вії, розчісувала густі брови і рівняла їх шнурочком. В її характері ще з дитинства звели поруч гніздечко доброта і лінь.

Дівці часто доводилося лягати без вечері, проте, нівроку, вигляділа, як пампушка: щоки рум'яні, губи пухкі, на бороді ямка, очі світилися лазуровою племінню, на обличчі вигравала весела посмішка. Не мала Тамара потягу до знань, зате любила молодіжні розваги, мріяла успішно вийти заміж і залишитись у місті.

– І хто тебе візьме, Томо? Штани випрати чоловікові не вмієш, – сміялась Оксана.

– Я приласкаю його, розчешу кучері, погладжу голову, він і мої попере, – жартуючи відповідала Тамара.

– У нас кажуть: ласки в глазки, а поцілунок в губки. Приворожити хлопця не штука, але дивись, щоб він не вивернув до тебе кожуха.

– Хлопців мало, перебірливі стали, ціни собі не складуть.

– Не турбуйтеся, Толя з фізмату на скіпку ізсохся за Томою.

– Молодик – як бик, не доїться, яка з нього вигода? Ні кола, ні двора, – Тамара грала очима.

– Ледащу дівку хлопці хвалять, – Оксана кольнула.

– Плети, плети, я чула таких, як ти. Мені – нехай і з бородою аби з грішми та квартирою. Чорнобурочка через плече, бостонове пальто, лакові туфлики – ой заздритимете Тамарі, – дівчина вигиналась, підморгувала бровами, гордо взявшись у боки, проходжувалася між ліжками, підкреслюючи свою вроду.

– Бодай тобі, Тамаро, добро було. Чи треба говорити, що молодий кінь – до бою, а старий – до гною?

– Облиште, нехай дівка грішить, – Оксана хукнула в долоні і відкрила книжку.

– А що ж, монашкою бути? Чи може так, як ти? В інтернаті знайшла парубка і показати боїшся, – Тамара торкнула подругу за плече і насмішкувато підморгнула.

– Перестань, готуюся, хіба не бачиш? – сердито відповіла Оксана, взяла олівець і перегорнула сторінку книжки.

– Вона за ним сохне, а він і не охне, – кепкуючи, кинула Тамара.

– Ха-ха-ха, – зареготали дівчата.

Дні пливли, як весняна повінь в Острі. Залишився останній екзамен з античної літератури. Оксана складала сесію на відмінно, вибивалась з сил, але не здавалась.

– Ой, дівчата, античної боюся, як вогню. Згадаю про екзамен – не тільки в грудях, а в п'ятах холоне. Вчу-вчу, а в голові – Торічелева пустота, – Тамара терла долонею лоба.

– Менш вилігувалась би, в читалку ходила, консультації не пропускала, то і не страхалася, – терпеливо роз'яснила Оксана.

– Я ж з підручником не розлучаюсь, сплю з ним, хіба не бачиш, Оксано.

– Ти краще про це нікому не розповідай, бо сміятися будуть.

– Тобі ще не снилася «Іліада» і «Одіссея»? – запитала Рая.

– Ой, а хто її написав? – сплеснула в долоні студентка. Може й справді мені попадеться...

– Автора «Іліади» і «Одісеї» не знаєш? – Оксана здивовано зиркнула на подругу.

– Я стала така дурна, все чистісінько забула. А завтра – екзамен, – тужливо помахала головою.

– Забула те, чого не знала, – усміхнулася Оксана.

Тамара дістала блокнот і почала ретельно заготовляти шпаргалки. Останню ніч вона не спала: бісером мережила аркушки паперу, розкладала їх на купки, згинала гармонією і записувала: Гомер на животі, Менандр і Філомен – під панчохою на правій нозі, Феокрит, Плавт – на лівій, Есхіл, Софокл, Евріпід – в кишені.

Вранці Тамара прокинулася о восьмій: теплою водою з милом вимила обличчя, пінцетом підскубала брови і почала чепуритися: підвертала локони, прасувала сукню, чистила туфлі, пахалася «Карменом». Перш ніж одягти пальто, ще раз переглянула шпаргалки, хімічним олівцем виписала на ногах вище колін дати і розклала аркушки в такій послідовності, як помічено в гармонії.

На вулиці студентка першою зустріла жінку: «Невдача», – раптова думка струмом вдарила у скроні, а в парадних дверях інституту на завідуючого кафедрою української літератури, мало не вдарила його ліктем у черево.

– Ой, вибачте, – почервоніла.

– Нічого, нічого, – Іван Тимофійович поплескав дівчину по плечі. – Як там у гуртожитку, ще не замерзли?

– Холодно, – Тамара стулила рожеві губки, кокетливо заграла оченятами.

– Доброго парубійка знайдіть, нагріє, – Іван Тимофійович солодко посміхнувся.

Біля аудиторії юрмилися студенти: одні заглядали в щілину дверей, інші наспіх гортали конспекти, щось вичитували, деякі виривали з книг аркуші і ховали в кишені. Тамара привіталася і підступила до гурту. Студенти смикали Оксану з усіх боків і питали:

– Оксанко, чи Іван Іванович сьогодні сердитий?

– Ні, – втішала подруг.

– А добре ганяє?

– Як на практичних, не перебиває, свої думки дає висловлювати.

– Додатковими питаннями засипає?

– Дає, але не багато. Мене запитав лише про грецьку комедію.

– А шпаргалити можна? – Тамара ніби ненароком запитала подругу і кинула на присутніх збентежений погляд.

– Цього не знаю, Томочко.

– Муха не боїться обуха. Тамара умудриться і Івана Івановича обхитрити, хіба їй вперше? – підковерзнув Петро, єдиний хлопець в групі.

– Верша на болоті гомоніла, а й сама там сиділа. Забув, як шпаргалку просив на історії? – Тамара цюкнула, повернулася на каблуку і гордо пішла коридором.

З аудиторії вилетіла червона, як варений рак, Рая Гречкосій, дівчата швидко підбігли до неї.

– Склала?

Рая покрутила головою, на змарнілому обличчя застиг неспокій, а очі налилися слізьми.

– Що попало?

– Перше питання Гесіод, друге – Евріпід. Про «Труди і дні» ще щось говорила, а на Евріпіді посипалася. Іван Іванович почав сипати додатковими питаннями, я так злякалася, язик відняло – слова не промовлю. Він витріщив очі та як закричить: «Не готуєтеся, антична література це вам не байка, ідіть», – і спересердя жбурнув на стіл залікову книжку.

– Погнав?

– Угу. Знов без стипендії...– Рая прикусила нижню губу, схилилася на підвіконник, схлипнула, витерла мокрі очі і схвильована, убита горем і образом пішла з інституту.

У Тамари тьохкало біля серця, її черга підсувалася все ближче і ближче. Як під дверима лишилась одна, в неї защеміло в грудях, очі заткались сутінками і блискали розливом каламуті. В голові вервечками снували думки і пливли сизим туманом у безвість

– Тамаро, заходь, – студенти замахали до неї руками.

У дівчини застукотіло серце, затремтіли ноги і вона, опустивши голову, не оглядаючись, поколивалась на зустріч своїй долі. Біля аудиторії Тамара зупинилась на мить, підбила рукою кучері, обсмикала приталену блузку, а хвилину повагалася і, не поспішаючи, попрямувала до столу.

– Добрий день, – Іван Іванович примружив очі, лукаво глянув на рожеві щоки, засовався на стільці і потер долонею лисину. В нього розширилися зіниці, очі загорілися вогником, глибоко в грудях пробудилися радісні іскринки молодості і від голови до ніг по тілі розлилося приємне тепло. Він звів виляючі рідкі брови і показав очима на маленькі аркуші папері, рядочками розкладені на столі.

Студентка прикусила нижню губу, очима поводила по столі, протягла руку, затрусилася від страху, серед карток шукаючи своє щастя. Вмить її погляд впав на зігнутий правий ріжок білета. Він один, здавалося, навмисне висунувся з купи паперів, манив якимсь химерним виглядом, немов кликав дівчину. Тамара поклала на нього, наче баба під час сповіді на Біблію, три пальці й потягнула до себе, пробігла очима по питаннях і завмерла. У голові перемішалися і легендарний давньогрецький поет Гомер, і страшний Зевс, і Гектор з троянцями, і похмура земля кіммерійців, «що покрита одвіку вогким туманом і зграями хмар». Перед нею рубалися шаблями, кололися гострими списами фракійці з мідяними, ляскала з бронзовими щитами піхто, на прудких, немов вітер, жеребцях по полі гналися в лахмітті кобилодойці, на морях з розпущеними вітрилами носилися кораблі, а потім все враз покрилося непроглядною тьмою. Тамара зблідла, в неї зашуміло у вухах, затрусилися ноги, на лобі виступила роса.

– Що з вами? – доцент підвівся і підійшов до дівчини.

– Розхвилювалася, – студентка ледве прошепотіла.

– Сідайте і думайте, – поплескав по плечі.

Дівчина мило глянула доцентові у вічі і схилила над столом зажурену голову. Вона раз по раз заглядала в картку, шептала губами, мружилася, супила брови, пригадувала давні події. Найбільше її хвилювала ота «Одіссея» з «Іліадою», сподівалася викрутитися.

Тамара швидко заспокоїлася і, як лисичка, хитро пускала очі під лоб, стежила за Іваном Івановичем. Як тільки він відвертався, підтягувала сукню, вичитувала на ногах дати, діставала шпаргалку і клала під лікоть. Зустрівшись поглядом з екзаменатором, студентка кліпала густими довгими віями, кінчиком язика зволожувала нижню губу, з портфеля діставала білосніжну хусточку і приклала до носа. Коли Іван Іванович запальював цигарку або записував у залікову книжку оцінку, вона миттю ховала хусточку і разом з нею непотрібні папірці.

Тамара пригадала, що шпаргалка про «Іліаду» і «Одіссею» притиснута гумкою на животі. Дівчина вертілася на стільці, перекидала одну ногу на другу, втягувала живіт, а папір не відставав від тіла. Десь відірвався гудзик, стукнувся об підлогу і покотився до столу. Тамара обімліла і злякано підвела рамена. Вона ще раз втягнула живіт і почула, як папірець, звільнившись від гумки, посунувся вниз. «Пропала», – прошепотіли губи.

Іван Іванович довго спостерігав за спокусницею-студенткою, потім, не кваплячись, дістав з кишені годинник і владно сказав:

– Час пройшов, пора відповідати. – Викладач розкрив коробку «Казбека», постукав цигаркою об кришку і запалив. – Я все слухаю.

Тамара насупилася, поклала перед собою картку, повернула голову до вікна і тихо почала говорити:

– Перше питання – «Одіссея» Гомера.

– Так, – екзаменатор пустив носом дим і перехилився через стіл.

– Він приплив до того, – дівчина глипнула очима на Івана Івановича, – що живе на острові з одним оком, а той почав їсти його людей...

Екзаменатор не витерпів і перебив студентку:

– Хто почав їсти людей?

– Той, хто мав одне око.

– Чийх людей?

– Того, що плив по морі.

– Що ви говорите? Хто плив по морі?

– Той, що його людей їли. Хіба не так? – Вона підняла збентежені очі.

– Добре, – відповідайте далі.

– А той розізлився, взяв головешку та як шурхне в око, в око лише «ш-ш-ш...»

– Хто шурхнув?

– той, що плив по морі.

– Кому шурхнув?

– Кому? Що мав одне око.

– Товаришко, ви зеленого поняття не маєте про Гомера, а ще вчитесь на філологічному факультеті. Ідіть, вивчіть, а тоді прийдете до мене.

– Коли?

– Думаю, місяців через два, не раніше. Тексти творів перечитайте, опрацюйте критичну літературу, а потім будемо говорити.

– Я цілу ніч вчила.

– За одну ніч античну літературу не вивчите, голубонько.

Тамара опустила голову, взяла залікову книжку і посунулась до дверей.

- Ну як, Тома? – дівчата зустріли подругу.

– Хай він скажеться! – Тамара рукою розтерла на щоках фарбу і жбурнула об землю шпаргалками. – Хіба все запам'ятаєш?

Петро нагнувся, позбирав папірці і почав розглядати. Він розтягнув аркуш, складений гармонією, прочитав і схопився обома руками за голову.

– Оце то так ...

– Що? – здивовані студентки обступили хлопця.

Петро забрався на стілець і розмахував шпаргалками.

– Де ти причепила Гомера?

– Якого Гомера? – дівчата здивовано переглядалися між собою.

– Грецького, якого ж!

– Та швидше говори, що трапилося?

– Легендарного поета Тамара повісила на животі, голову затиснула гумкою. Ось почитайте. – Петро простягнув руку і подав папірець, зібраний гармонією.

Студенти гримнули дружнім реготом.

Тамара метнула на хлопця злий погляд, і, не оглядаючись, побігла східцями до виходу.

<...>

Зима не на жарт запитувала голого, де він літував. Люті морози здавлювали зранену війною землю, північні вітри замітали наметами дороги, небо без перепочинку гнівилось, вивертало довгі ворочки і висипало білі гусині зграї, які стелилися вибіленим полем.

Місто спало, сердиті вітри висвистували в коминах, по вулицях гнали чорну сажу, бавилися з голим мерзлим віттям. Сонне вороння, хитаючись на гілках, раз по раз клювало втягненими в пір'я носами, сумувало на морозі. На станції жалібно співало паровозні гудки, скрипіли гальма. На станції жалібно стукотіли колеса, доганяючи далечінь... На Острі тріскав лід, відлуння грому гучною канонадою котилися містом, будило сплячих птахів, страхало наляканих війною людей.

...

Успішно закінчивши навчання у інтернаті, Микола Калинюк вступив на історичний факультет педагогічного інституту. Розуміємо, що автор не випадково веде свого героя цією фаховою стежкою, вочевидь, пояснюючи і свій професійний вибір. У повісті під вигаданими прізвищами постають професори і доценти, в яких можна розпізнати справжніх істориків – наставників І.Г. Шульги. В їхніх лекціях, діалогах і бесідах автор відтворює те, що закарбувалось йому при його особистому історичному студіюванні, а почасти – вже власні переконання і судження, які пізніше буде з викладацької

кафедри звертати до своїх слухачів. Водночас повість сповнена сюжетами про життя людей, про черговий голод, про безладдя у господарюванні.

<...>

Весна другого повоєнного року видалася тяжкою. У березні гостила метелиця, земля куталася в білу кирею, тремтіла від холоду. В квітні з півночі дули шквалисті вітри, на простуджені поля падали з неба не виплакані сльози. Люди бідкалися, із засіків вимітали мізерні пожитки. Біля продуктових крамниць стояли черги, картки отоварювалися із запізненням. Жінки, виснажені роботою та недоїданням, сердилися погрожували продавцям, вимагали книгу скарг. Як тільки під'їжджала продуктова будка, довгий людський ланцюг оживав, передні товпилися до прилавку, верещали, а як одержували окрасць хліба, обережно, щоб крихта не впала, загортали в білу хустину і поспішали додому.

На розі університетської вулиці після лекцій юрмилось студентство. Одні виходили з черги, інші тиснулися, побачивши товаришів, ще з дверей подавали їм свої картки, щось викрикували. Інвалідів пропускали без черги. Як тільки приходив Калинюк, друзі гукали його йти вперед, він відмовлявся, мовляв, голодні всі однаково.

<...>

– Миколо, приймай гостей, земляк, – Тарас відкрив двері Калинюкової кімнати і впустив високого на зріст небритого парубка, похожего на волоцюгу. Микола сидів за столом і разом з Ярославом читав «Порт-Артур» Степанова. Побачивши незнайомця, хлопець розгубився, а Калинюк підняв голову і голосно сказав:

– Здоров, браток!

Парубійко ступив брудними чобітьми на вимиту підлогу, лишаючи на ній сліди, підійшов до столу і подав чорну, мов у сажотруса, руку:

– Ледве знайшов. Ну й забився ж ти в цю діру. – І далі вів повагом:

– Нехай йому дідько, біда загнала. Вам карточки дають, а нашому братові селякові хоч пропадай. Хто їздить, щось має, а інші..., – безнадійно махнув рукою.

<...>

– Миколо, чому ти повіявся на історію, краще б юристом став, знаєш, як прокурори живуть...

– Хочу істориком бути...

– Творити історію?

– Історію творять люди, час, а історики пишуть її. Поки живуть люди, живе історія. Кожне покоління несло і буде нести відповідальність перед історією за те, що повинне було зробити, а не зробило, хоч і буде каятися та не буде вороття.

<...>

– І це з такою зневагою говориш ти, людина, яку та ж Дуся, ризикуючи своїм життям, під градом виносила на плечах з поля битви, ночами не змикала очей, давала власну кров для того, щоб ти жив.. Чи відома тобі, друже, роль жінки в роки війни, і тепер, у мирний час? Ти певне над цим не задумувався. Жінка тримала зброю в руках нарівні з чоловіком, ходила за плугом і стояла біля верстата... Вона – рід людський продовжує, без неї не було б тебе і мене... Наші ровесниці – це пісня і легенда, героїзм і подвиг, слава і життя! – Микола часто, часто закліпав повіками. – Я нікому не дозволю так говорити про моїх подруг, чув?! Нікому! – Калинюк вдарив кулаком об стіл, – партії потрібні фізично міцні люди. Так, але цього мало, їй треба розумних, морально стійких, сильних духом, відданих... От візьми Островського, Гаврилюка, Майорова... Вони самі герої їх книг і залишаться прикладом служіння Вітчизні на тисячі поколінь.

... Роки, як журавлики. За днями летіли дні, відносили у вічність і горе, і радість, пережиті студентами, щоб потім через багато літ ожити в споминах і згадках. Юнаки і дівчата лічили свій час по сесіях, складених іспитах та заліках. Дехто вже думав про державні екзамени, в уяві малював своє майбуття, здружувався і ріднився з обраною професією. Микола Калинюк заглиблювався в джерела, радився з викладачами, заздалегідь підбирав тему дипломної роботи.

– За Велику Вітчизняну війну беруться, джерел багато, сам учасник битв, кращої теми не знайти, – наполягала Ганна Іванівна.

– Коли ж до серця припали слов'яни, хочу написати про такі події, які ще не висвітлені в літературі.

– З професором Корбутом поговоріть, він добрий слов'янознавець.

Микола, пригадуючи іспит з історії Української РСР, обминав професора десятою дорогою, а тепер зупинявся перед дверима кафедри, довго стовбичив перед вивіскою, іноді наважувався взятися за ручку дверей та миттю, мов від розпеченого заліза, відривав руку і біг, постукуючи палицею, в другий кінець широкого коридору.

–Хіба він тебе вкусить? Догнав - не догнав, а побігти можна, - Ярослав говорив товаришеві.

– Яюсь незручно.

– Наберися хоробрості, зайди, порадься.

Він таки не витримав, одного разу після засідання студентського наукового гуртка завітав на кафедру.

Професор, схиливши над столом роками вибілену голову, через велику лупу вдивлявся у розписану в'язь старослов'янських літер, листав аркуші давніх архівних паперів, робив у зошиті записи. Він, наче у дзеркалі, бачив віками зібрану дорогоцінну народну мудрість, вичитував заповіді предків, пізнавав

минулі часи, повертав до життя давно забуті роки, заново шикував їх у ряди і направляв у жорстокі сутички із ворогами. Замріяне лице професора то молоділо, то вкривалося скорботою, старечі очі спалахували, жадібно вдивлялися у невмирущі пам'ятники, на згадку залишені народом своїм потомкам. Корбут чув, як рипнули двері, як по підлозі човгали чийсь незграбні чоботи, але відірвати голови від паперів не міг.

Микола привітався, ненароком кашлянув, переступив із ноги на ногу, і, не почувши відповіді, збирався вже йти. Але саме в цей час професор лагідним голосом сказав:

– Добрий вечір. Ви до мене? Прошу, сідайте.

– Так, Мироне Романовичу. Хочу просити вас порадити мені тему з історії слов'ян для майбутньої дипломної роботи.

Калинюк не бачив, як радісна усмішка засяяла на професорському лиці, як засвітилися його очі, здавалось, на щоках розправилися давні зморшки.

– О, мені дуже приємно чути від вас ці слова. Я вже старий, немає сил творити, радо хотів би передати свої знання і досвід молодим. Історія слов'ян – найбагородніша і мало вивчена тема, – професор підвівся, зняв над собою, хруснув пальцями. – Ви греку знаєте?

– Ні.

– А латину?

– Ні.

– Кепсько! Без цього – ніяк!

...

Поки Микола набував фах історика, його добра знайома Таня Майорова вивчилася на лікаря, працювала в офтальмологічній клініці В. Філатова в Одесі. Не забула вона про Миколу Калинюка з його сліпотою, запропонувала йому обстежитися.

<...>

Тетяна Іванівна перелистала історію хвороби.

– Студент! Молодець, я вже закінчила, академік Філатов у ординатуру прийняв, повезло. Ну, сідай, – лікар взяла Калинюка під руку, усадила в зручному, накритому білим, як перший сніг, простирадлом, стільці, подивилася.

– Ніна, тампон і катаральний зонд, – сказала і на лоб натягнула рефлектор.

– Як мама живе, сестра? Сподобалося мені ваше село.

– Мама в колгоспі працює, сестра на заводі...

– Мої всі загинули, залишилася одна, як билина в полі. Болить? Не кліпай, ще секунду потерпи, от і все.

– Піпетку, атропін, – Тетяна Іванівна розрила одне, потім друге око, закапала краплями.

– Лікарю...

– Давай без офіціальщини, Колю, Танею зви.

– Незручно.

– Чому? Нас навіки зріднила війна. Мені думається, що й через п'ятдесят-сто років фронтовики – будуть вони академіками чи рядовими людьми – зватимуть один одного Ванею, Стьопою, без титулів і звання, як тоді, коли життя трималося на волосині. Ой, як хотілося б дожити до того часу. Уяви, у тебе борода до колін, козацькі вуса, зустрічаємося: – Коля, – кричу.

– Таня! – Микола голосно промовив і обоє розсміялися. – Не думав, що при таких зустрінуся.

– Ми в одному горні гартувалися, ріднею навіки стали. Пам'ятаєш, як комісар любив говорити: «Птах дужий крилами, а люди – дружбою».

– Таню, правду скажи, чи є якась надія?

Тетяна Іванівна зітхнула, поклала руку на Миколине плече.

– Щастя не снівниця снує, а воля і витримка кує. Потерпи академік подивиться...

Почався обхід. Академіка супроводжувала велика група лікарів. В затишних палатах панував спокій. Хворі з нетерпінням чекали зустрічі, бо в них вкладали надії та сподівання.

– Де ваш пацієнт, Тетяно Іванівно? – Філатов скоромовкою запитав.

– У дванадцятій, Володимир Петровичу, – відказала лікар Майорова.

Двері відчинилися навстіж, і в палату увійшов середнього росту, дебелий, в академічній шапочці і халаті Філатов, чоловік з широким із горбинкою носом, сивою борідкою і вусами, а за ним лікарі, сестри. Академік підійшов до Миколи, схилювся над ліжком і запитав:

– Солдат?

– Студент, – Калинюк відказав, схопився і виструнчився.

– Тепер не розбереш, хто солдат, хто студент, всі в мундирах, в наш час такого не було. Подивіться на мене...так, покажіть друге око. Так, – похитав головою. – Війна відгриміла, а нам, колеги доведеться ще довго воювати. Після обходу – до мене, – академік кивнув головою в Танин бік і попрямував до іншого ліжка.

Калинюк хвилювався: ходив з одного кінця палати в інший, затримувався коло вікна, прислухався до передзвону струмочків фонтана, до щебетання пташок, які мережили ніжні пісні в приалейних кущах.

Стурбована Тетяна Іванівна забігла до Миколи перед обідом.

– Збирайся, підемо.

– До Філатова?

– Так.

Таня несміло відкрила двері, академік відірвав погляд від паперів.

– А-а, старий знайомий, сідайте. Давно не бачите?
– З війни...
– Докладніше, – академік любив точність.
– у 1944 році поранило...
– Тепер ясно, – Філатов натиснув пальцями на верхню і нижню повіку.
– Зонд. – Медсестра швидко зі скляного шкафчика блискучий металевий стрижень.

– Дивіться вниз, вгору, – уважний погляд академіка і лікаря схрестилися в Миколиних очах...– Тетяна Іванівна, готуйте, хворого до операції, – слова були тверді, рішучі.

– Добре, – лагідно відповіла лікар і повела Калинюка в палату.

З того дня Микола не мав спокою: ходив з одного кабінету до іншого, здавав кров, робив кардіограми, рентгени, здавалося, що тим аналізам не буде кінця.

Вечорами Калинюк лежав у кімнаті, прислухався до морського прибою, квиління чайок; гортав сторінки пройдених років, оживали сподівання, надії гострим свердлом буравили мозок, наганяли радість і страх. Йому не раз приходили на згадку уривки віршів академіка Філатова, якими захоплювалися хворі:

«Ждите верьте, дети ночи:

Будет миг – и ваши очи

Навсегда покинет тень»

«Ой, коли ж прийде до мене та очікувана мить і розкриє очі?» – думав, а губи шептали: «Ні! Академік не чарівник, він тільки лікар, як і всі», – від тих думок душа обливалася окропом і пекучий біль стискував скроні. Тоді знесилений, Микола, як поліно, падав на ліжко, хова обличчя у подушку і ридав. Іноді в розпачі, натикаючись на хворих і перехожих, біг в ординаторську, кликав на поміч Таню або сестричку. Тетяна Іванівна кидала свої справи, брала Калинюка під руку і вела в палату.

– Тобі погано? – питала.

– Довго мені ще валятися у вас? –сердився Микола.

– Почекай, – лагідно говорила Тетяна Іванівна, – куди поспішати? Сесію ж склав, дружина не тужить, дітки не плачуть, – лікар жартувала, розважала...– Всі люди тепер їдуть в Одесу, а ти...Чи, може, не любиш море?

– Ви ж до моря не пускаєте.

– А-а-а...

Одного літнього дня, як гаряче сонце в знеможі падало у веселково-грайливі струмочки фонтанів, Тетяна Іванівна з веселою усмішкою, але трохи стурбована, ходила по палатах. Присідала, наче пташка, на койках, прислухалася до хворих;

примостилися і на Калинюковому ліжку, пальцями намацала пульс і блимнула на годинник. Вона шептала губами, потім окинула хворого уважним поглядом:

– Небезпечних симптомів немає, до операції готуватимемо.

– На коли? – Микола зблід.

– На завтра. – Спокійно відповіла

– У понеділок?...

– Ні, в понеділок ми не оперуємо, завтра ж вівторок, – лікар ніжною маленькою долонею провела по голові хворого. – Основне – не хвилюйся, оперуватиме сам академік, добре виспись, відпочинь, зрозумів?

Того ж дня Микола не вечеряв, до заходу сонця блукав по підвір'ї, а коли відгорів день, і на темно-голубому небі засвітилися гірлянди малих і великих лампадок, пішов у ванне відділення, поголився, помився, одягнув чисту білизну і ліг. Він довго не міг заснути, не книжку гортав, а сторінки свого сплюндрованого фашистами життя. Він журився, сплющував повіки, натягував ковдру, а сон не проходив; у голові мерещилися дивовижні страхіття, без перестану пливли сизі тумани, гострим крилом черкали по роз'ятрених ранах і нестерпним болем падали на сліпі очі. «Все перетерплю, капельку б світла», – марив.

У коридорі тікав годинник цок-цок, цок-цок; маятник відбивав секунди, стріли нанизували на циферблат хвилини. Хворі сопіли у палатах, а за вікном, надриваючись, голосисті цвіркуни, перекикували один одного.

На сході засіріла смужка неба, Микола перекинувся на правий бік і почув, як рипнули двері, як до його ліжка наближались кроки.

– Не спиш? – прошепотіла, схилившись, Таня.

– Сон не бере.

– Я принесу таблетку.

Вранці сестри підкотили в палату на високих гумових колесах тачанку, поклали на неї хворого і повезли в операційну. Хоч вікна були відчинені навстіж, стояла духота. З потужних рефлекторів лилося сліпуче світло, від якого в операційній, неначе на морі в літній гарячий день, повітря синювато-прозорим. На скляних столиках блищали акуратно розкладені хірургічні інструменти. Поруч з операційним столом у металевих ванночках під стерильним простирадлом лежало знаряддя, підготовлене до найскладнішої операції.

Миколу поклали на стіл, руки і ноги прив'язали ремінням, накрили білосніжною простинею. У нього забігали злякані очі, немов у степових озерцях, в орбітах, заблищала сльоза.

У супроводі лікарів у операційну зайшов вище середнього росту, білосніжний з голови до ніг, з марлевою пов'язкою на обличчі академік Філатов.

– Розпочинаємо, – професор блимнув ясними очима на хворого, лікарі зайняли свої місці.

В операційній – напружена робота. Тетяна Іванівна прикрила стерильними серветками лице хворого, залишивши відкритими тільки очі. Академік тихо, короткою командою наказував:

– Наркоз.

Сестра ввела у вену ліки, краплями закапала очі.

– Готово?

– Так.

– Зонд, атропін.

Не кваплячись, операційна сестра розміреним рухом подала металевий стрижень і піпеткою відрахувала краплі.

– Катарактальний ніж, – Філатов працює уважно, точно.

Лікарі не зводять поглядів із академікових масивних пальців, якими він обережно, з ювелірною точністю оперує хворого.

Від дотику катарактального ножа у Миколи заіскрилося в очах, він не витримав і від болю застогнав.

– Новокаїн...

Серветка з білої стала кумачевою, кров кривулькою потекла на Миколиному лиці, спадаючи каплями на простирадло.

– Тампон... ножиці, – командував хірург, комками вимочував кров, що сочилася з рани.

– На цей раз досить, – академік відійшов до умивальника і зняв гумові рукавиці. – Таня, накладіть пов'язку і відправте хворого в палату.

Академік витер чоло, повернув голову і загорівся, як сірник.

– Як ви берете серветку?! З п'ятою чи з очима маєте справу? – сердито гримнув на Майорову.

Тетяна Іванівна від несподіванки здригнулася, пінцетом дістала стерильну марлю, вату, і забинтувала Калинюкову голову.

Обпоєний надіями, хлопець мріями вдивлявся вдалину, думами підганяв дні, з хвилюванням чекав тієї щасливої хвилини, що принесе йому сонце. Уві сні він гортав томи ще невивчених праць, пригорщами черпав зерна правди, з тривогою чекав перших сходів на трудовій ниві. На самоті Микола радився з Женьою, сміявся з Тарасом, сперечався з Іваном Приймаком...

Очікуваний голос академіка перервав марево.

– Тетяно Іванівно, читали лист щойно отриманий нашою клінікою? – з коридору до Миколи долинули слова.

– Ні, а що там цікавого?

– Чогось особливого немає, але смішно адресований: «Одеса, Главному фельдшеру по глазам», зміст... самі здогадуєтесь.

Тупіт ніг наблизився до палати. Серед десятків кроків Калинюк відрізнив Танині – ніжні, легкі.

– Як там наш спудей? – Філатов сів на стілець, обережно пінцетом підняв марлеву пов'язку, – після обходу в операційну, – наказав.

Танине серце оповив невимовний жах, важкі молоти гупали у висках. Вона схилилась над операційним столом, тремтячими пальцями скручувала довгу, здавалося безкінечну стрічку марлі, кидала злякані погляди то на Миколіне лице, то на академіка.

– Пінцет, – академік зняв з очей і кинув у тазик тампон. – Включіть синю лампу, – шепотом наказав, зібрав на лобі зморшки, підтягнув з перенісся окуляри і нагнув голову.

Лікарі завмерли, насторожено стежачи за кожним рухом Філатова. З Калинюкового чола поволі спустилося біле простирadlo.

Хворий підняв вії, переляканими очима блудив по стелі, повертав ними, часто кліпав; руки, ноги, все тіло спочатку дрібно, а потім затряслося у пропасниці, з лоба горохом покотилися кришталеві бризки.

– Світло, – не встиг сказати академік, як прожектор кинув на Миколу золотий сніп проміння. Хворий не поворухнувся.

– Ясно, можна вимкнути. Витріть обличчя. – Володимир Петрович встав, підійшов до вікна, хвилину подумав, повернувся до операційного стола і присів біля хворого.

– Доведеться, голубчику, робити ще одну операцію. Ви погоджуєтесь? – академік лічив пульс на Миколіній руці і вів розмову.

– Я на все згодний; краплину світла... – Калинюк гірко схлипнув і встромив обличчя у подушку.

Болюча колька шпигнула в Танине серце, вона відвернулась і хустинкою витерла сльози. Філатов зміряв її сердитим поглядом і направився в ординаторську.

– Лікар повинен мати сталеві нерви... Не плакати, а нові дороги шукати...пам'ятайте, людині краще мати кусочок щастя, ніж мішок золота, – академік подобрішав і поплескав Майорову по плечу.

– Лихо не спить, а по людях ходить, – підкинула слово медична сестра.

Володимир Петрович зняв окуляри, похукав на скельця, витер їх хустинкою, опустився в м'яке крісло і заплющив очі. Лікарі, сестри, лаборанти, техніки, добре засвоївши академікові звички, посідали на стільці, приготувалися слухати.

– У природі існує єдність і боротьба протилежностей – одна сила оживляє, друга - знищує. Ці протилежності творять загальний рух, а через рух – життя. Великий Павлов установив, що вища нервова діяльність також заснована на глибокому розкритті протиріч – збудження і гальмування, іррадіація і концентрація... Розвиток природи – постійне оновлення і відмирання, що проходить від найнижчих форм до найвищих... Найдосконалішим творінням природи є людина...

У кімнаті була мертва тиша. Академік схилив на спинку крісла голову, полежав хвилину, потім випрямився, схрестив руки на животі і продовжував:

– Сучасна наука глибоко проникла в надра природи, однак кінця цій справі я не бачу... І вам, і дітям, і внукам, і правнукам вистачить роботи... Гадаю першу скрипку в цьому загальному ансамблі ведуть і вестимуть у майбутньому вчителі.

– Чому? –Тетяна Іванівна перелякано здригнулася. Присутні перевели на неї незадоволені погляди, академік примружив колючі очі, у лікаря Майорової лице зайнялося рум'янцем. Подумавши, Філатов схвильовано сказав:

– Учитель – сіяч розуму, добра, щастя. Подаровані природою і здобуті знання, він щедро повертає людям, ділиться ним.

...

Після кількох операцій вдалося таки частково відновити зір. По закінченню навчання Микола Маркович Калинюк поїхав учителювати за призначенням до сільської школи, треба було набратися життєвого досвіду, набутти знань мов. Йому випаде ще чимало випробувань, коли доведеться звиряти теоретичні знання та істини з життєвою практикою, вчитися вести послідовну боротьбу з різного роду злом у мирних умовах, але не з меншою запеклістю і наполегливістю.

<...>

Хоч сонце ховалося за черепичні дахи та закопчені димарі, в місті, як у натоплений печі, гнітило. Люди, немов варені, хекали, раз по раз обтирали спітніле чоло мокрими від поту хусточками, метушилися на тротуарах, штовхалися біля лотків з водою та морозивом. Не було чим дихати, асфальт від спеки розм'як, прилипав до підшост, смердів. Не зогляділись випускники, як збіг день. Літній вечір накинув чорну запаску на великі вікна. Старовинне місто лягло на спочинок. Звідкільсь набігла розкуйовджена хмара, блискавка раз, другий довжелезним батогом оперезала небо – десятками гарматних пострілів прокотився грім: і на будинки, вулиці, дерева посипалися дрібні краплини, а потім з відра линував густий дощ. На обочинах задзюрчали струмки і понесли кривульками подовж вулиць. Тополі на академічній розправляли підстрижене віття, підставляли темно-зелене лапате листя до косих стріл води, гамуючи спрагу.

Ранок був погідним. Хлопці та дівчата виносили з гуртожитку на вулиці Герцена чемодани, пакунки книг і рядочком розставляли під стовпами. Дуся схилила голову на дощаті одвірки гуртожитку, пустила сльозу.

– Ти був мені палацом, і втіхою, і журбою, – промовляючи, відчинила двері і востаннє кинула жалібний погляд на сторожку та дерев'яні скрипучі сходи.

– Прощай, алма-матер, – схвильовано сказав Тарас. – Збігли наші студентські літа, як у річці вода.

Товариші поскидали капелюхи, прощалися із своїми найщасливішими роками. Молода зміна в поношених костюмах з ромбиками бігала від каси до каси залізничного вокзалу, купували квитки, поспішали на простори великої Батьківщини.

Миколу посадили на донецький поїзд. Хлопець біля відкритого вікна пасажирського вагона, очима чесав густу вечірню прохолоду, розставався з мерехтливими міськими вогнями, біг назустріч новим дорогам життя. Хоч було вже пізно, однак бачив, як на полях копирсалися люди, ніби чорні жуки, сунулися трактори, гострими шипами місили землю, волокли за собою довгі скиби.

Всюди під куполом зірчастого неба, ніби лелеки, спершись на одну ногу, височіли довгоносі сталеві крани, здіймалися корпуси фабрик, заводів. У Тернополі, вщент зруйнованому війною, виднілися споруди нових житлових будов. У Проскурові Калинюк зійшов напитися води. У вокзалі стояло риштування, йшли ремонтні роботи, пахло свіжою фарбою та білилом. Рубцювалися рани, залишені війною, цеглина за цеглиною підіймалося нове життя.

Вздовж старої залізничної вітки на просмолених шпалах тягнулися сталеві струни. Жінки в грубих засмальцьованих спецівках і стареньких хусточках, зав'язаних назад кінцями, тачками возили землю і підсипали дорогу, залізними ломами підважували рейки, вивертали трухляві шпали.

<...>

– Оце так живе директор? – дивувалася.

Стареньке залізне ліжко з матрацом, набитим соломою, фланелева не нова ковдра, подушка, етажерка з книгами, стіл, закладений учнівськими зошитами і газетами, чорнильниця, гасниця, попільничка. Над столом портрет юного Ілліча в заскленій рамі... Чим не відрізняється ця квартира від наших, селянських? – думала жінка. – Хіба що етажеркою та скиртою зошитів. А яка людина?.. Не для себе живе...

Іван Трохимович, намерзнувшись в дорозі, спав на своєму ліжку, як убитий. Вранці зустрів прибиральницю і запросив до вчительської на розмову.

– Олено Василівно, хто вам дозволив переводити шкільні дрова?

– Де, коли? – прибиральниця зніяковіла, витріщила на директора здивовані очі.

– В моїй квартирі палили?

– Ну й що? Доки мерзнути будете, хіба чим провинилися?

– Попереджаю, Олено Василівно, будь-що брати від дітей категорично забороняю. Чули?! Зима люта, в класах гуляє вітер, ми не можемо, не маємо ніякого морального права навчати учнів у холодних помешканнях, - директор часто закліпав віями.

– Каникули, думаю, протоплю... Хіба так не можна? Ви, Іване Трохимовичу, дивний чоловік, тепер хто що може тягне...Он Максим дорогу ремонтує і то з пустими руками до хати не йде, камінь мішками носить, а вам оберемок дров шкода.

Прибиральниця кольнула Івана Трохимовича прямо в серце. Її слова пролягли у директора школи тугими зморшками від перенісся до нижньої щелепи і кригою покрили його відкриті ясні очі.

«Так, – думав він, – це та байдужість до народного добра, посіяна в душах окремих людей тимчасовою окупацією, робить велике зло радянському суспільству». А говорив же він про це і в школі, і на фермі, і на загальних колгоспних зборах. Вірив у чудодійну силу слова, і люди розуміли, підтримували. А що почув? – Під боком і не доглядив».

Іван Трохимович, не зводячи очей, дивився на Олену Василівну, а згодом спокійним, трохи притишеним голосом сказав:

– Немає поля без будяків. Так і серед людей. Бачите, що фашисти залишили від нашого колгоспу? Треба усім разом братися і піднімати господарство, а не розтягувати...

– Хіба я що... для себе? – з обідою сказала прибиральниця.

– Ні, я так не говорив. Ви зробили для мене, для свого безпосереднього начальника, а такі вчинки люди розцінюють по-різному, – директор насунув на очі кошлаті брови.

<...>

Колись і він отак, як Дмитро, з паличкою брів у незвідану чорну ніч, краями зіниць ловив заблуджений промінь... О, як тоді хотілося побачити сонце, людей. А перед Дмитром Довганем і не загорілось світло...

– Мамо, готуйте нам вечерю... Це мій друг, з Ніжинського інтернату, Митя, – Микола обняв за плечі побратима, пригорнув до грудей, розповів про роботу, Довгань уважно слухав, іноді щось запитував, пригадував.

– Радію і заздрю тобі, Коля.

– Які тут завидки?

– Е-е, друже, не тобі про це говорити... Ліпше скажи: важко вчити в школі?

– Навчити дитину читати і писати не велика трудність; виховати, зробити з неї повноцінного громадянина, людину великої душі, віддану народній справі – це складніше.

– Чому? – Довгань, заворожений Миколиною розповіддю, витяг з кишені хустинку, протер мертві очі, повернув до товариша голову.

– Бачиш, виховання – тонка справа, в ньому з однаковою мірою відповідальні школа, сім'я і громадськість, розумієш, спільно потрібно діяти, бити в одну ціль...

– Коли на залізі гупають день у день, воно не загартовується, – перебив Дмитро.

– Ти не так мене зрозумів. У вихованні є відповідна залежність, певна система, яку часто порушують і вчителі, і батьки. Візьмемо хоч би нашу школу. Поки директорував Іван Трохимович, порядок був. Його обрали головою колгоспу, наросвіта призначила іншого, людину без душі, з вузьким колом інтересів – і багаторічна праця колективу пішла за вітром.

– Хіба одна людина може зупинити ріку?

– Може, якщо їй дати владу. Я розповім тобі про нашого директора. Степан Каленикович має в районі таку силу, якою можна пробити найтовщий мур. До Яблунівки він директорував у іншому селі, правдами і не правдами дістав для школи трофейну машину, з'єднався з моїм односельчанином Іваном Приймаком і зайнявся справжнісінькою спекуляцією.

– Не може таке бути, Миколо, – Довгань здивувався і вийняв цигарки.

– Не віриш? Приймака, правда, засудили, а цього до нас перевели, тепер маємо радість: сам уроків не веде і інших контролює, часто на роботу з'являється напідпитку, коли б не зауч, не знаю, що було б.

– Хіба в районі про це не знають?

– А-а, довго говорити та мало слухати. Степан Каленикович створив шкільні дослідні ділянки, взяв у колгоспі десять гектарів цукрових буряків, тепер прибиральницям є роботи... Все ж це приписується трудовому вихованню учнів, практичній допомозі колгоспу, цього вже досить, щоб складати легенди про доброго організатора і керівника.

– Цей переплюнув нашого Сергія Кіндратовича, пам'ятаєш?

– Чому ж ні? Мене не хотів прийняти в інтернат, довелося в міськком партії йти.

– О, бач, тоді знайшов дорогу, а тепер...

– Зачекай...

<...>

– Так, ми боремося за повну успішність, без браку і другорічництва, проте це не означає, що замість двійки ставити трійку, щоб ходити в передових і мати безтурботне життя. Таке вирішення великої справи – найбільший злочин перед

суспільством, бо антипедагогічні методи виховання привчають дитину до безвідповідальності, ледарства, дармоїдства. Потрібно наполегливо, щоденно працювати з учнями, як Микола Маркович, щедрою рукою сіяти розум, ростити гідну зміну великої епохи, тоді не буде зайвих розмов і довгих, як сьогодні, засідань.

– Правильно, – кілька голосів озвалося із задніх рядів.

– Проголосуємо? – запитав директор.

– І так ясно, – сказав Максим Михайлович і підняв руку.

Перейшли до обговорення другого питання. Микола Маркович доповів про хід екзаменів у десятому класі та їх результати і зачитав розроблені заходи для проведення випускного вечора. Директор школи совавсь на місці, то підіймаючи, то опускаючи плечі, морщив носа.

– Кому пропонуєте видати золоту медаль?

– Претенденти не виявилися.

– Погано знаєте свій клас, дорогий товаришу. Я вважаю, що можна винести рішення про винагородження медаллю Бондаренко Ніну. Заперечення будуть?

– За що?

– За які заслуги? – питалися вчителі.

– Ніна написала іспитові роботи з математики та української літератури на чотири, має трійку з історії та російської мови. Таких у моєму класі більше половини, – класний керівник розвів руки.

– Інші Ніні не пара, – наполягав на своєму директор.

– Чому? Хіба тим, що її батько голова ССТ. Мені здається, доводи Степана Калениковича не мають ніякої підстави. – Калинюк суворим поглядом обвів присутніх.

– Хто ж видасть атестат з відзнакою, якщо в ньому будуть такі оцінки? – директор скипів від злості.

В класі причілкове вікно зайнялося барвами західного сонця, стомлені вчителі витирали хусточками спітнілі чола, із затишків робили віяла і прохолоджували тіло, а суперечкам не було кінця. Нарешті, крім директора і Марії Петрівни, члени педагогічної ради проголосували за те, що Ніні видати звичайний атестат і прийняли рішення провести вечір згідно плану класного керівника – скромно, без спиртних напоїв.

Як надворі почало смеркати, розхвилювані директорськими вчинками вчителі розходилися з педради. Калинюк повертався додому сам, на землю ступав повільно і обережно, щоб не струсити голову, в якій гупали молоти. Він думав про сьогоднішню розмову з директором, а в душі проклинав той час, коли вимріяв, здавалося тоді, найгуманнішу професію вчителя. «Куди йти, з ким

говорити?» – думав і не підозрював лиха, що над ним збиралося свинцевими хмарами.

Микола Маркович ненароком підняв голову, перед ним веселкою сяло затягнуте білою фіранкою вікно. Він підійшов до дверей, постукав і, почувши знайомий голос, завітав до кімнати. Іван Трохимович зручно сидів на табуретці і одною рукою цокав на рахівниці, а другою виводив на папері рівні стовпчики цифр.

– Добрий вечір, – Калинюк привітався.

– Добрий вечір, Миколо, радий бачити тебе, сідай, – голова колгоспу, протягнув руку і підсунув табуретку.

– Рахуєте?

– О-о, маю добру роботу, баланс підбиваю...без знань в наш час навіть таким господарством, як яблунівський колгосп, керувати уже не можна. Дідівська мудрість не виручить, усюди потрібен науковий підхід, – Іван Трохимович почухав потилицю. – Плануємо через рік-два механізувати основні трудомісткі процеси в полі і на фермі, залишаться хіба що проривка і копання буряків, догляд за худобою...

– Найтяжча робота для жінок, – уточнив Калинюк.

– Розумію. Щоб шоколад і карамель були солодшими, потрібно густо зросити їх людським потом, друже. Однак, я глибоко переконаний, що недалеко той час, коли тут машина стане нам у пригоді. Як справи? Сьогодні твоє обличчя мені не до вподоби, дуже кисле, – голова колгоспу примружив очі, підійшов до Миколи Марковича і долонею пригладив його пишні кучері.

– Зневірився у власних силах... дурний, не поступив у аспірантуру, рекомендацію ученої Ради маю і не скористався...

Посередині кімнати стояли два чоловіки, вимірювали один одного пронизливим поглядом. Один високий, худий, з вибіленими скронями, проникливими і мудрими очима, зосереджений і рішучий лицем. Другий – молодий, коренастий і сильний, на очах окуляри, на голові щільно підстрижене смолистого відтінку густе волосся, на широкому лобі вузенька і довга борозенка. Здавалося, зараз здійметься вихор – з брязкотом відкривуться вікна, двері, і все полетить з неозору пітьму. Але вони ковтали солоні комки, мовчали, потім сіли один проти другого і повели тиху розмову.

– Ще й року не відпрацював, не відчув приємності романтики свого фаху і розчарувався. Рано, друже, рано...

– Ви розумієте, – Микола Маркович хвилювався, – я не боюся роботи, мене гризе ота...несправедливість, кожен намагається звалити весь тягар на іншого, ну скажіть, як можна так працювати?

– Постривай, я школу добре знаю, однак про такі явища, як оце ти розповідаєш, чую від учителя вперше. Тут щось не все гаразд, або ти не ужився, або ... Ось що тобі скажу: земля нічого не варта без рук, а людина – без колективу, – Іван Трохимович встав, пройшовся, потім назад і знову сів.

– Сьогодні засідали цілісінський день, вирішували важливе питання; видавати чи не видавати Ніні медаль і скільки заготувати на випускний вечір самогону...

– Невже не було важливіших справ? Які можуть бути розмови про медаль? Закінчила на «відмінно» десятий клас – одержуй, тут по-моєму зайві дебати. І про горілку, кажеш говорили... Тепер якось так повелося, коли хочеш зробити добру справу, став неодмінно могорич. П'ють без причин. Візьми вчорашній день: трактор на ділянках простояв цілу добру, а Онисько п'яний відсипався. Є люди, які шукають будь-який привід, щоб примочити; знаєш Невдащенко? Ложку у крамниці купить – два дні запиває, робота стоїть, а від цього втрата і собі, і державі. Ти, Миколо Марковичу, тільки розпочинаєш трудовий шлях на освітянській ниві, придивися і побачиш, як горілка розвалює сім'ї, калічить дитячі душі.

Миколі спала на згадку Тоня, її засмучене біле, як глиняник, лице. В неї довга, до пояса, світло-руса коса, сині, наче небо після дощу, напоєні журбою очі, на плечах старенька, вигоріла на сонці хустинка. Тоня сиділа на задній парті, в кутку, часто сумна-сумна. Коли дівчатка сміялись, вона мовчала. Микола згадав, як Тонина мати, плачучи, скаржилася на свого чоловіка: як з дочкою ховалися по бур'янах, ночувала у чужих людей, як боронила дітей від розлученого п'яного батька. Тихо зітхнув.

Учитель розповів голові колгоспу, як директор школи намовляв випускників накрити на вечорі столи так, щоб вони ломилися від напитків та страв, а батькам радив вимагати від правління колгоспу кабана.

– Вип'ємо, закусимо і заспіваємо, щоб село гуло, чи не так? – На обличчі Івана Трохимовича ковзнула ледь помітна посмішка.

– Як розперізувати пузо, говорить, то хоча б днів на три.

– О-го, жнива на носі, косити хто буде? – голова колгоспу від здивування підняв догори руки.

Микола Маркович почухав потилицю, сів на стілець і тихо промовив:

– Мабуть, нашого директора це мало турбує.

– Дивно, Степан Каленикович береться за старе, певне забув, як клявся, обіцяв... Тепер штовхає людей на злочин, – обличчя Івана Трохимовича пополотніло, покритися тривогою. – А я сподівався, що з нього будуть ще люди... Тобі, Миколо, раджу не здавати позиції, правда завжди долає кривду, такий закон життя.

– Це вірно. Проте такі люди, як Степан Каленикович, своєю поведінкою завдають багато шкоди загальній справі. Вони відбивають бажання до праці, ображають людську гідність.

<...>

Калинюк зайшов у кабінет, привітався. Завідувач райвно, пихкаючи «біломором», не відриваючи очей від паперів, кивнув головою на стілець.

Микола Маркович відразу відчув холод, з хвилину подумав, перебираючи у пам'яті різні гадки, потім кашлянув і притишено потягнув носом. Завідуючий відірвав погляд від свіжих аркушів, випрямився, закинув плечі на широку спинку стільця і вп'яв очі у Калинюка.

– Хто дав вам право підривати авторитет директора, вести розкольницькі дії в педколективі!...

– Дозвольте, – Калинюк хотів пояснити.

– Не дозволяю! Я читав ваші писульки, хочете захопити і мій стілець? Знаю, його треба раніш заслужити. Думаєте, як повісили університетський значок, то все можете ... Цього не буде! – завідуючий райвно сердито grimнув кулаком об стіл.

– Етикетки клеїти рано, спочатку розберіться, – Микола Маркович і собі підвищив голос.

– Повчати збираєтеся? – завідуючий піднявся, обидві руки засунув у кишені і повернув голову до вікна. – От що, молодий чоловіче, або пишіть заяву про звільнення, або я видам вам наказ... Вибирайте одно з двох, на роздум даю годину.

«Що робити? Сперечатися – більше лиха накличеш. Доводити правоту... Для чого, кому?» – Калинюк мимоволі кинув докірливий погляд на завідуючого райвно і вийшов з кабінету. «От і борись... Правда долає кривду...» – пригадалися слова Івана Трохимовича.

...

З останньої частини повісті довідуємося про те, що М.М. Калинюк не зрадив своєї мрії про науку, успішно закінчив аспірантуру, захистився, став викладачем вишу. Одружився з Танею, яка також успішно продовжувала працювати лікарем-окулістом, в них народився син.

<...>

Марія не спала. Електрична лампочка яскраво горіла над столом, Сергійко бавився автомобілем: заводним ключем накручував пружину, колесами ставив на лаву, бігав за машиною, ляцав на всю хату. А баба сиділа на ліжку і перебирала довгу стрічку свого минулого. Всього звідала за вік: і радощів, і горя, і смутку. Не зчулася, як старість переступила поріг, глибокими зморшками лягла під очима, пук сивого волосся вплела у рідку косу. Не думала і не гадала, що без

Марка дітей у люди виведе, онуків діжде. Не сушитиме голову, як жменями хлібець святий ділити, щоб нового врожаю діждати. Жити б – та нема коли.

За Миколою серце щемить, здоров'я того, як кіт наплакав, все з книгами та книгами, світла божого не бачить. Таня збивала б, коли ж і сама над ними сидить. Телеграму прислала, сонце киргизові подарувала...

Рипнули сінешні двері, Микола переступив хатній поріг.

– Не спите, мамо?

– З онуком говоримо.

– Синуля, – батько підняв Сергійка і цмокнув у рожеву щічку.

– Телеграма від Тані.

– Де?

– На столі.

Микола схопив папірець, пробіг оком по стрічках і від радощів не своїм голосом закричав:

– Молодець, молодець наша мама.

Микола притиснув сина до грудей і, немов навіжений, гасав по хаті.

– Господь з тобою, – Марія підняла догори руки.

Микола підбіг до матері, обняв і поцілував.

– Яка радість, яка радість... Койоше, милий, друже мій, й тобі засвітилося світло.

Микола схопив капелюх і в двері.

– Куди, сину, проти ночі?

– На пошту, телеграму пошлю, привітаю...

СПОГАДИ

Юлія Короленко

СПОГАД ПРО БАТЬКА

Шульга Ілля Гаврилович – людина, яка прожила життя чесно, гордо, справедливо, красиво... Він був правильним у всьому: в родині, в дружбі, в роботі.

Праця для нього була не джерелом прибутку, а його життям. Він поважав колег, знав по імені всіх своїх студентів. Аспірантів називав по імені та по батькові, щиро радів їхнім успіхам, переживав за невдачі, допомагав, підтримував, вважаючи їх своєю родиною. Віддаючи свої знання, радів, коли бачив плоди своєї праці.

За його ініціативи в Ужгороді було створено хор, в якому були задіяні всі творчі викладачі Університету. Сам мав гарний голос, слух, а також вмів грати на балалайці. Творче життя колективу було різнобарвним. Вони виступали не лише в місті, їхній голос звучав по всьому Закарпаттю, їздили туди, де їх чекали люди.

Викладацька робота, хоровий спів, громадська діяльність залишали слід і для рідних людей: дружини, дітей. Вдома татусь був головним. Коли він працював в своєму кабінеті, ми знали – треба бути тихенько, щоб йому не заважати. Але поряд з тим, він не ділив роботу на жіночу і чоловічу. Запросто міг приготувати щось смачненьке, допомагав мамі по господарству. Свою дружину він любив та поважав, дослухався до її думки. До нас з братом ставився з любов'ю, повагою і розумінням. Я була його улюбленою дитиною. Лише мені можна було зайти до нього в кабінет, коли він працював. Татусь садив мене на коліно і я мовчки спостерігала, як він пише, перегортає сторінки книг, журналів. Ніколи нас не сварив, не підвищував голос. Але його запрошення: «Зайди в кабінет, нам треба поговорити...», – приводило нас з братом до хвилювання не тому, що ми боялись, нам було соромно, що ми засмутили тата. Ми звикли свої поступки звіряти з ним. Він вчив нас своїм життям. Хіба могли ми робити не так, як це робив він?

Хіба ми могли не любити свою Землю, край рідний, коли бачили, як любить тато? Яким відданим патріотом він був!

Тато безмежно любив природу, яка давала силу та енергію, надихала його на нові звершення. Кожні вихідні ми з сім'ями П.М. Лісового та І.М. Гранчака їздили до лісу, на річку. Тато добре розбирався в травах, знався на грибах. Це була ціла наука. Про кожен знайдений гриб він міг розповісти легенду.

- Цей гриб не бери
- Чому? – питаю, - Це ж їстівний?
- Бачиш, він росте в оточенні поганок. Так і людина, зв'яжеться з поганою компанією, і сама стає поганою.

Ніби про гриби, а урок на все життя: як друзів по життю вибирати. Скільки разів я згадувала ті слова, переповідала своїм дітям.

А які чудові ранки на березі річки з вудками в руках! А рибна юшка на вогні!

А дружні вечори, коли з відкритими ротиками ми слухали татусеві розповіді про його дитинство і юність! Він вмів розповідати. Це було цікаво, весело, повчально і з великою любов'ю та повагою до всіх, хто зустрічався на його життєвому шляху. Кожен раз, згадуючи ті моменти, кажу: «Спасибі тобі, мій рідненький, за щастя, що ти був в моєму житті, що ти дав щасливе дитинство!».

В 1972 році наша родина переїхала з Ужгорода на постійне місце проживання до Вінниці. Тато дуже швидко злився з Подільським краєм. Дуже любив спокійну, тиху річку. Природа Поділля надихала його на нові звершення у праці.

Першим слухачем, критиком і рецензентом татових робіт була мама. Маючи освіту філолога, вона вмівла поправити, зауважити, не образивши ні словом, ні поглядом. Я лише зараз розумію, як мудро поступала мама. Можливо, саме тому, маючи таку дружину-однодумця, тато і зміг досягнути творчих висот.

Тато говорив, що він щасливий. Бо людина щаслива, коли живе на своїй землі, має люблячу родину і займається улюбленою справою.

А як світилися від щастя його очі, коли взяв на руки першого внука Тараса! Здавалось, він сяяв наче сонце! Потім – онучки Олеся і Оксана! Такої любові, ніжності, теплоти, якою огортав їх дідусь, я не зустрічала! Коли він пригортав їх до себе сильними, ніжними руками, розцвітало все навколо! Світ наповнювався любов'ю і благодаттю!

Тата не стало 9 грудня 1993 року. Від того часу для усіх нас грудень – холод, розлука, туга. Кажуть, час лікує. Проте, чим більше проходить часу, тим гостріше відчувається біль розлуки.

Такі люди не помирають, вони лише перестають бути поруч. А після них залишається в серці любов, в пам'яті слова, які раз у раз виникають у відповідній ситуації.

*Для мене він не в спогадах живе.
Я кожен крок і подих з ним рівняю.
Хоч маю чоловіка і дітей,
Але поради в нього я питаю.*

*Мій тато був людина непроста,
Навчав нас з братом, як на світі жити.
Найголовніше було – простота,
З якою вчив нас рідний край любити.*

*Він нам не говорив: люби, а сам любив.
Як щиро він любив свої Карпати!
Свій отчий дім, Черкащину свою!
Того словами годі передати.*

*Він знав всі трави, чай, який варив!
Збирав гриби, в них добре розумівся.
Із вудкою на березі сидів,
ще поки ясний ранок забарився.*

*Як ми любили бути разом з ним!
У лісі. В полі голос його чути:
Ті руки такі сильні і легкі.
Ніколи я не зможу їх забути.*

*А як умів мій тато жартувать!
Коли він щось казав – усі сміялись!
Він кожне слово ніби добирав,
А вже вони самі в одне складались.*

*Як гріють душу й зараз ті слова.
Я всі їх чую. я не забуваю.
Звучить в мені мелодія свята,
То тато мій на балалайці грає.*

*Отой простий на вигляд інструмент
Про все на світі може розказати.
Про біль і смуток, радість і любов*

Умів татусь на струнах тих зіграти.

Спасибі, рідний, за твою любов!

Що мала я в житті такого Тата!

До тебе в спогадах прихожу знов і знов,

Поки живу, я буду пам'ятати.

СПОГАДИ УЧНІВ

Ужгородський період

Володимир Задорожний, Микола Олашин, Іван Чаварга

ЦВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Літопис Ужгородського національного університету нараховує чимало прекрасних імен вчених, педагогів, очільників навчально-виховного процесу та громадських діячів. Вони своєю добросовісною працею здобували визнання рідного вишу. Серед них помітне місце належить доктору історичних наук, професору, Заслуженому працівникові вищої школи України Іллі Гавриловичу Шульзі, який 18 років сумлінно трудився на історичному факультеті Ужгородського університету. Саме про нього піде мова у пропонованій статті, приуроченій до 100-річчя від дня його народження.

Доля приготувала чимало випробування для Іллі Шульги. Він народився 3 серпня 1921 року у селі Верещаки (тепер Лисянського району Черкаської області). Батьки працювали у колгоспі «Наша спілка». У сім'ї було 4 дітей (2 сини і 2 доньки). Першим серйозним випробуванням був голодомор 1932 – 1933 років, організований вищим керівництвом СРСР. Як згадував пізніше Ілля Гаврилович, у рідному селі померло приблизно 300 осіб. Сам він захворів кістковим туберкульозом і тільки дивом залишився живим. Тому й не дивно, що в кінці 80-х років минулого століття він повернувся до теми голодомору і напише низку статей та монографій.

Ілля здобув семирічну освіту в Почапинській школі і вступив до Черкаського сільськогосподарського технікуму на ветеринарне відділення. По його закінченні (у 1940 році) працював зоотехніком Колківського районного земельного відділу Волинської області. З початком німецько-радянської війни (це було випробування для мільйонів людей) був евакуйований в Киргизьку РСР (колгосп «Червоний Мілентан» Кантського району Фрунзенської області). Роботи було дуже багато: з ранку і до вечора йшла відправка худоби для діючої армії, а Шульга виконував обов'язки ветеринарного лікаря. Але він думав і про мирне життя, яке обов'язково наступить, і себе уявляв тільки істориком. Тому у 1943 році він вступив на історико-філологічний факультет Ростовського університету імені В. Молотова, який був евакуйований у місто Ош (Киргизія). Ректор пропонував поступати на біологічний факультет, але безрезультатно. У жовтні він переведеться на історичний факультет Чернівецького університету, а через рік продовжить навчання у Львівському університеті імені І. Франка.

Саме у Львові працювали відомі історики Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба та ін. Саме вони наголошували студентам, що «справжня історія вивчається в архівах і бібліотеках». Відзначалися глибоким знаннях історії, ораторством, пунктуальністю. До речі, даючи оцінку дипломній роботі Іллі Шульги про фастівського полковника Семена Палія, Іван Крип'якевич зауважив, що якщо випускник працюватиме й надалі, то може стати професором. Так і сталося. У Львівському університеті знайшов друзів – Ярослава Кіся та Михайла Трояна, які теж стали професорами. Тут же, у 1947 році, Ілля одружився із чарівною студенткою філфаку Ядвігою Денисівною. Вони прожили нелегке, але красиве життя.

Отримавши у 1948 році диплом історика, Ілля Гаврилович поїхав за направленням на рідну Черкащину. Спочатку викладав історію у Виноградській середній школі. У 1949 – 1951 роках очолював Лисянську СШ № 1. Роботу розпочав з проведення ремонту школи. До речі, частину зарплати віддавав для закупки будматеріалів. Результати радували око. Було налагоджено навчально-виховний процес на вищому рівні, діяли гуртки та секції. До речі, учасники історичного гуртка збирали місцевий матеріал з історії Лисянки. У 1951 році Ілля Гаврилович вирішив вступати до аспірантури. Завідувач Лисянського відділу народної освіти схвалив такий крок.

У 1951 – 1954 років – Ілля Шульга аспірант Інституту історії АН УРСР. Правда, науковий керівник Володимир Голобуцький, на перших порах, радив працювати в селі, а не займатись наукою. Однак аспірант мав іншу думку. Він наполегливо працював у різних архівах: Центральному державному архіві УРСР та його Херсонському філіалі, Київському обласному державному архіві тощо. Опрацював матеріали рукописного відділу Державної бібліотеки УРСР, опубліковані документи, статистичні дані тощо. А у вересні 1954 року аспірант успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на території Лівобережної України у другій половині XVIII ст.». Після чого його направили працювати в Ужгородський державний університет.

Як уже згадувалось, Ілля Гаврилович пропрацював на історичному факультеті УжДУ 18 років. Він був старшим викладачем (1954), доцентом (1954 – 1972) та завідувачем кафедри історії СРСР (1958 – 1972). Досліджував історію Закарпаття доби кризи феодалних відносин. Результатом наукових пошуків у цьому напрямку став вихід у світ двох монографій: «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.» (Ужгород, 1962) та «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» (Львів, 1965), а також понад двох десятків вагомих

студій, опублікованих у «Наукових записках УжДУ», збірнику «Українсько-угорські зв'язки» та в «Щорічнику з аграрної історії Східної Європи».

Для пошуку необхідних джерел працював у Центральному державному історичному архіві СРСР (Ленінград), Центральному історичному архіві УРСР (Київ), Центральному історичному архіві Молдавської РСР (Кишинів), Центральному архіві Угорської Народної Республіки (Будапешт). А ще використав опубліковані документи, видані в Угорщині у кінці XIX ст., та УНР та ЧССР у післявоєнний період. Опрацював періодику Закарпаття та сусідній країн. Прослідкував нечисельні праці австрійських, угорських, чеських, словацьких, український та російських вчених-істориків.

З результатами наукових пошуків вчений виступав на наукових конференціях, публікував їх у солідних фахових виданнях. Логічним наслідком цього процесу став успішний захист у грудні 1965 року докторської дисертації на тему: «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатській Україні в період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)». Над цією проблемою Ілля Гаврилович продовжував працювати і після захисту дисертації.

Як відомо, у вересні 1972 році колега почав працювати у Вінницькому педагогічному інституті імені М. Островського (тепер педагогічний університет імені М. Коцюбинського), спочатку завідувачем кафедри історії СРСР, потім професором. Він продовжував висвітлювати історію Закарпаття, вивчав минуле Поділля та Волині кінця XVIII – початку XIX ст., цікавився соціально-економічним становищем Запорозької Січі. Однак з кінця 80-х років XX ст. І. Шульга усі свої сили направив на вивчення голодомору в Україні, а особливо на Поділлі. Він видав солідні дослідження з цього питання, а саме: «Людомор на Поділлі» (Київ, 1993), «Голод на Поділлі» (Вінниця, 1993), «Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920 – 1932 років» (Вінниця, 1997). Переконавав, що вивчення голодоморів має принципове значення для правильного тлумачення їх в історії України. «Пам'ять про кожную людину повинна зберігатися і передаватися нащадкам. А про тих замордованих голодом не маємо права забувати ніколи». Історик у своїх працях довів, що причини голоду криються як у злочинних діях вищого керівництва держави, так і влади на місцях.

Ілля Гаврилович був чудовим педагогом. Він дуже добре розумів, що основним завданням викладача є підготовка фахівця, викладача історії. Це він робив завжди – на лекціях, семінарах, в позанавчальний час (зокрема, в роботі історичного гуртка, де практикувалися виступи його членів з доповідями та їх обговорення). На його думку, студенти повинні розуміти закономірності розвитку історичної думки, її соціальних функцій. Студент повинен виділяти

головне у лекції викладача і записувати його у конспект. Вчив студентів складати плани, тези виступу, а також методику вивчення першоджерел. Він прищеплював студентам інтерес до історії та педагогіки, заохочував їх проявити свої знання. Як згадують ветерани факультету, він не відкривав залікової книжки студента, щоб не знати балів попередніх колег. І робив це тільки після відповіді студента, щоб записати свою оцінку.

А ще колега дбав про підготовку науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації десять аспірантів, а двоє (Володимир Задорожний і Олег Мазурок) – докторські. Він завжди і в усьому надавав посильну допомогу не тільки аспірантам та колегам, але й усім студентам.

Багатогранність таланту високошанованого колеги проявилася і в тому, що він написав історичну повість «Брате мій» (Ужгород, 1971). У ній дослідник художньо інтерпретує історичне минуле Закарпаття, зокрема опришківський рух у Карпатах. Крім того, він написав повість «Виглядала сина мати». Для написання цього твору було зібрано величезний фактичний матеріал. Однак повість не побачила світ і зберігається в особистому фонді історика в Державному архіві Вінницької області.

Професор Ілля Шульга проводив чималу громадську роботу. Працюючи в УжДУ, був академнаставником. Часто бував зі студентами на сільськогосподарських роботах (так званий, третій семестр). Успішно керував науковою роботою аспірантів. Стояв біля витоків чоловічої народної капели УжДУ «Боян», співав у колективі майже 10 років. (До речі, чудовий голос успадкував від матері Марти Панасівни, яка співала у Верещинській церкві). Був секретарем парткому Ужгородського університету. Перебравшись до Вінниці, упродовж багатьох років очолював обласну організацію «Товариства книголюбів». З відродженням товариства «Просвіта» став одним з найактивніших його учасників.

Ілля Гаврилович був зразковим сім'янином. З коханою дружиною, чуйним, вірним другом і радником Ядвігою Денисівною вони прожили 46 років. Виростили і виховали двійко чудових дітей – сина Володимира та доньку Юлію. Вони разом долали труднощі, раділи успіхам, планували плани на майбутнє і наполегливо їх реалізовували. В сім'ї завжди була повага до інших, злагода, взаєморозуміння.

За довготривалу і сумлінну науково-педагогічну працю професор Ілля Шульга був нагороджений орденом «Знак Пошани» (1967), удостоєний звання «Заслужений працівник вищої школи УРСР» (1981), став лауреатом Державної премії України імені Т.Г. Шевченка (1993). Крім того, був нагороджений Грамотою Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського

комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ (1977) та Почесною грамотою Міністерства культури СРСР та ЦК профспілок працівників культури (1985). А ще мав безліч подяк і грамот від ректорів вишів, де він працював.

9 грудня 1993 року професор Ілля Шульга відійшов у Вічність. Але пам'ять про нього живе. І велику роль у цьому доклала його дружина Ядвіга Денисівна. 14 грудня 1995 року у Державному архіві Вінницької області було відкрито особовий фонд І.Г. Шульги, де зберігається його наукова, педагогічна, літературна та публіцистична спадщина. У 2000 році в Лисянській загальноосвітній середній школі № 1, яку він очолював, відбулося відкриття меморіальної дошки Іллі Шульги. Наприкінці лютого 2001 року Почапинська сільська рада прийняла рішення про присвоєння місцевій школі імені Іллі Гавриловича Шульги. (Нагадаємо, що тут він закінчив семирічку). Через два роки у Вінниці вийшли спогади про історика і педагога «Україна була його любов'ю...». У 2005 році аспірантка Черкаського технологічного університету Людмила Товстопят захистила кандидатську дисертацію на тему: «І.Г. Шульга як історик України». Пам'ять про Іллю Гавриловича буде вічною, бо він був високо порядною людиною, видатним вченим і педагогом, щирим патріотом Української держави. Тому й залишив добрий слід на Землі, про що ми пам'ятаємо.

Микола Бушин, Людмила Товстопят

З ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ПРОФЕСОРА І.Г.ШУЛЬГИ³

Ілля Гаврилович Шульга народився 3 серпня 1921 р. в селі Верещаки Лисянського району Черкаської області в селянській родині. Його батьки, Гаврило Устимович та Марта Панасівна, все життя працювали в сільському господарстві, вони одні з перших вступили до колгоспу “Наша спілка”. Окрім Іллі Гавриловича, в сім’ї було ще троє дітей. Саме батьки “змалку виховали сина на принципах української народної моралі, яка тісно поєднувала працелюбство і гуманізм, патріотизм з повагою до інших народів, скромність з настирливістю, гордість з добротою”. Всі труднощі, проблеми, соціальні потрясіння пройшли перед очима Іллі Гавриловича, на його дитинство припали роки голодоморів

³ Фрагменти зі статті: М. Бушин, Л. Товстопят. Основні віхи життєвого шляху професора І.Г. Шульги (1921-1993) // Наукові праці ЧДТУ. Черкаси. 2004. Вип. 19. Історичні науки. С.13-17.

1932-1933, 1946-1947 років. Він бачив пухлі від голоду ноги матері та молодшого брата Петра. Пізніше він неодноразово наголошував: “Протягом усього свідомого життя пам’ятаю про те, що із тридцяти учнів першого класу моєї сільської школи лишилися троє: Тоня Тараненко, Микола Балденко і я. Мої товариші дитинства лежать у могилах. Я залишився живий, але скалічений хворобами – наслідком голодного дитинства. Я історик, і я мушу розповісти людям правду про те, чого був свідком”.

Це була найчорніша і найжахливіша сторінка його життя, з пам’яті не могли стертися трагічні сторінки минулого, і історик довгий час виношував їх у собі, переживаючи подумки знов і знов лихо голодомору. Пізніше, в зрілому віці, він вкладає свої думки в наукові праці, присвячені цьому питанню, а до того Ілля Шульга починає осмислювати життя українського народу з хліборобської праці. Після школи вступає до Черкаського сільськогосподарського технікуму, який успішно закінчує в 1940 р., одержавши спеціальність зоотехніка. По закінченні технікуму працював за спеціальністю в Колківському райземвідділі Волинської області, а згодом секретарем Колківського райкому комсомолу.

На цій посаді його застала війна. За станом здоров’я Ілля Гаврилович був знятий з військового обліку і евакуйований спочатку в Дніпропетровську, а потім у Фрунзенську область Киргизької РСР, де працював зоотехніком в колгоспі “Червоний мілентан” [5].

Проявлений ще в школі потяг до науки не минув даремно, праця на землі не задовольняла пекучої жаги до книжної праці, і в 1943 р. він вступив на перший курс історико-філологічного факультету Ростовського державного університету, який знаходився в евакуації в місті Ош Киргизької РСР. В 1944-1945 навчальному році вчився на другому курсі історичного факультету Чернівецького, потім Львівського державного університету. То було відразу по війні, Ілля носив тоді блаженський військовий кітель, завжди напрасований і застебнутий на всі гудзики. Хлопці знали, що він не воював, і знали також, що якби йому не рука, то стрімголов полетів би на фронт [6].

Ілля Гаврилович вчиться і одночасно працює в залізничній вечірній школі Львова. “На одну стипендію не проживеш – треба підробляти, випробувати шлях педагога, готувати себе до великої учнівської аудиторії”, – не раз говорив Ілля Гаврилович. Працював завжди спокійно і виважено, з притаманним йому гумором. “Я завжди беру пучку сміху на урок, – було сказав. – Знаєте, як це важливо для розрядки напруги? Це ліки”.

Навчання надихало Іллю Гавриловича, і нехай спочатку були не наукові здобутки, але потяг до науки був дуже сильний. На кожному курсі кожного університету має бути студент, який охайно пише конспекти й охоче їх позичає,

який знає більше, але не демонструє цього, допомагаючи однокурсникам скромно і непомітно, як і у всьому іншому – мові, поведженні, одязі – є товаришам за взірцем. Таким був студент Шульга. Навчався наполегливо і завзято. У групі був старостою, ще й порадником-консультантом. Турбувався про однокурсників, від початку і до кінця екзаменів був у коридорі, біля дверей аудиторії, допомагав студентам добрим словом. З ним усі радилися, прислухалися до мудрого, розважливого слова, бо воно було виваженим і правдивим.

Ілля Гаврилович був м'який, мрійливий, тільки дуже цілеспрямований – таке поєднання рис трапляється рідко. А от у приятелюванні, надто в дружбі, був рівнею. Троє друзів-студентів споріднилися одразу: галичанин Славко Кісь, закарпатець Мишко Троян і він, Ілля Шульга з великої, як її шанобливо називали тоді, України. Дружба їх, жартували однокурсники, була історичною закономірністю. Сам Іван Петрович Крип'якевич так говорив. Вони вважали за щастя, що вчаться у такого наукового світила, а старий професор ще за більше щастя мав їх, вбачаючи благородство духу в тому, що селянські діти прийшли вивчати минуле своїх країв, і ще більше благородство – у їхній дружбі, цих трьох хлопців, за якою стояла Україна, возз'єднана і воістину вільна. В подальшому вони всі стали науковцями.

У Львівському університеті Шульга слухав лекції таких відомих істориків, як Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Білякевич. Іван Петрович Крип'якевич, професор (згодом академік, директор Інституту суспільних наук АН УРСР), пророкував Іллі Гавриловичу, що коли він, Шульга, утримає той рівень, на якому написана студентська наукова робота про фастівського полковника Семена Палія, й піде так далі, то він, Крип'якевич, у голос заявляє, що має справу з майбутнім професором. Так і сталося, але значно пізніше. Втім він не рвався у професори. Інша справа: любив ритися в книгах, архівах, збирати нові факти, по-новому, коли це вдавалось, засвідчувати старі.

Він любив минуле, як вчений, як людина. Минуле – це було його життя.

Лекції професора Мирона Кордуби полонили Іллю Гавриловича не тільки глибоким знанням історії, але й мистецтвом володіти аудиторією, винятковою пунктуальністю і ошатністю. Мирон Кордуба дуже часто наголошував, що справжня історія вивчається в архівах і бібліотеках. Будучи студентом, Ілля Гаврилович прийшов на консультацію до професора Кордуби. Той уважно вислухав його і запитав, чи знає він латинську, німецьку чи польську мови. Ілля Гаврилович зізнався, що не знає. Професор похитав головою і сказав, що шлях у велику науку йому закритий. Але це не зупинило майбутнього вченого, і він почав ретельно вивчати іноземні мови, якими були написані архівні матеріали.

Шлях в науку молодого історика був не простим. Спочатку поїхав працювати разом з дружиною Ядвігою Денисівною на рідну Черкащину, у Лисянський район, де спочатку працював у Виноградській середній школі, а потім директором Лисянської середньої школи (нині середня школа № 1). Три роки праці дали йому багато, але і він дав багато своїм вихованням: учням і учителям. Організував історичний гурток, що досліджував місцевий матеріал та історію заснування Лисинки, перших поселенців та їх знаряддя праці; повстання, зокрема Коліївщину, гайдамаків, перебування в Лисянці Т.Шевченка. Його учні постійно брали участь в олімпіадах, займали перші місця саме тому, що частина з них стала чудовими педагогами, а інші потім вибрали шляхи науки – стали доцентами, професорами, академіками. Вечори проводилися в школі, гомоніли допізна вчителі – засиджувалися на зборах і педагогічних радах, вирували пристрасті в коридорах з тих чи інших питань, бо в школі з'являлось багато нового, пошукового.

Прагнення до науки робило своє: Ілля Гаврилович хотів досліджувати рідну історію, і вже з 1951 р. Шульга – аспірант Інституту історії АН УРСР. Він досліджує складні й суперечливі соціально-економічні процеси, що відбувалися в Україні в XVIII ст. Архівна праця дала прекрасні результати, і у 1954 р. успішно і достроково захищає кандидатську дисертацію. За направленням Ілля Гаврилович працює на кафедрі історії СРСР Ужгородського державного університету старшим викладачем, доцентом, професором, а з 1958 р. – завідувачем кафедри. Як завідувач кафедри він, за спогадами колег, був зразком. Це була надзвичайно обов'язкова людина: сказав – зробив, причому робив спочатку сам, а потім вимагав від інших, вже маючи на це моральне право.

В Ужгородському університеті І.Г. Шульга плідно працює в галузі дослідження і вивчення історії Закарпаття. Тут написані майже всі його фундаментальні праці та захищена докторська дисертація.

<...>

Ілля Гаврилович був постійним автором статей на сторінках “Українського історичного журналу” – найпрестижнішого видання українських істориків. В ньому побачили світ статті вченого, рецензії на праці О.Апанович, С.Лучко, Г.Сергієнка та багатьох інших.

<...>

Талант історика і публіциста переплітався із любов'ю до пісенного мистецтва. Ілля Гаврилович був глибоко закоханий в українську народну пісню і саме тому бере активну участь в утворенні чоловічої народної капели Ужгородського університету “Боян”, в якій він співав понад десять років. Професор Шульга був завжди в гущі життя університету, добрим порадиником студентської молоді, умілим керівником молодих науковців та аспірантів.

Один із учнів Іллі Гавриловича доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук Микола Іванович Бушин слухав захоплюючі і змістовні лекції Шульги в Ужгородському національному університеті у 1960-1965 роках. Він згадує: “Добре пам’ятаю перші зустрічі з Іллею Гавриловичем. Зайшов у аудиторію високий, статурний, підтягнутий, завжди привітний, але в той же час вимогливий. З кожною лекцією він вражав студентів своєю глибиною історичного викладу. Його лекції зачаровували студентів, бо це було справді живе спілкування з історичною наукою”.

Він мав хист розпізнавати здібності студентів, умів заглядати у найпотаємніші куточки людської душі. Скромність, простота, принциповість, працелюбність і вимогливість, в першу чергу до себе, – такі риси характеризували професора І.Г. Шульгу.

З вересня 1972 року науковець очолив кафедру історії СРСР і УРСР Вінницького педінституту. Сюди він приніс дух академічної науки, тут продовжував розквітати талант ученого і педагога. У цей період він зробив великий внесок у вивчення історії Поділля – брав участь у роботі краєзнавчого товариства “Поділля”, Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка. В 1981 році Іллі Гавриловичу було присвоєно звання “Заслуженого працівника вищої школи і наукових установ”.

Микола Олашин

ІЛЛЯ ШУЛЬГА ЯК ДОСЛІДНИК АГРАРНИХ ВІДНОСИН ЗАКАРПАТТЯ (2-ГА ПОЛОВИНА XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)

Серед професорсько-викладацького складу історичного факультету Ужгородського державного університету яскраво виділявся Ілля Гаврилович Шульга (1921 – 1993). Протягом 18 років успішно трудився у нашому виші: спочатку на посаді старшого викладача, потім доцента та завідувача кафедри історії СРСР (з 1958 р.). У 1972 р. він очолив однойменну кафедру у Вінницькому державному педагогічному інституті.

Працюючи в Ужгородському університеті, досліджував історію Закарпаття доби кризи феодалних відносин (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Результатом наукових пошуків у цьому напрямку став вихід у світ двох монографій: «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.»[1] та «Соціально-економічні відносини і класова боротьба

на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» [2] а також понад двох десятків вагомих статей, опублікованих у «Наукових записках УжДУ», збірниках «Українсько-угорські зв'язки» та «Щорічнику з аграрної історії Східної Європи».

У багатьох публікаціях вченого немало місця відведено селянству, яке складало понад 80 % населення краю. Селянство Закарпаття вказаного періоду поділялось, на думку І.Г. Шульги, на 4 групи: приватновласницькі, казенні, монастирські та вільні [1, с.73-80]. Перші працювали на поміщиків. Вони виконували панщину, платили натуральну та грошову ренту. Феодал міг змусити кріпака виконувати панщину стільки, скільки хотів. Він мав усі права: втручався в особисте життя селян, жорстоко карав їх, міг продати або обміняти.

Подібною була ситуація із казенними селянами. Вони виконували роботи (відробіткову ренту) в казенних господарствах. Крім того, селяни платили натуральну ренту, державні податки. Вони були позбавлені будь-яких цивільних прав.

Монастирські селяни виконували панщину, ремонтували монастирські будинки, культові споруди. Монастир мав право карати селян, розпоряджатись їх власністю. Без дозволу ігумена селянин не міг займатися домашніми промислами, переселятися в інше село тощо. Інколи селян заставляли працювати в недільні та святкові дні, що не дуже в'яжеться з догматами церкви.

На Закарпатті у вказаний період був незначний процент вільних селян (1,6%), відомих під назвою лібертинів (шолтесів, кенезів). Їх предки мали королівські грамоти на волю за участь у боротьбі з турками, доставку пошти із Мукачева до Відня та Братислави, виконання казенних доручень. І.Г. Шульга доводить, що в цей період поміщики намагалися захопити у лібертинів землю, виганяли їх на панщину, вимагали платити натуральну данину. Тому на початку XIX ст. їх число зменшилося і становило приблизно 1% усього населення.

Історик звертає увагу і на становище найбіднішої категорії населення Закарпаття – желярів та піджелярів [1, с.78-79]. Їх число в окремих комітатах досягало 50-80 % від загальної кількості селянства. Желяри мали житло, присадибну ділянку і орну землю, що не перевищувала восьмої частини селянського наділу (телека). І за це виконували феодалські повинності. Частина з них займалась ремеслом, промислами тощо. Деякі з них жили при дворах або поміщицьких економіях і виконували дрібні функції – ключників, садівників, виноградарів, конюхів та ін.

Безземельні селяни – піджеляри – формували загін сільських наймитів. За свою працю одержували тільки харчі, необхідний одяг та подарунки, що замінювали зарплату. Крім того, влітку желяри і піджеляри (так само як і деякі представники інших категорій селянства) йшли в Угорську рівнину, де

наймалися на тимчасову роботу (на період збору врожаю). При цьому їм доводилось працювати за шостий або сьомий сніп.

І.Г. Шульга наголошує на тому факті, що у другій половині XVIII ст. майже 90% всієї землі належали п'яти найбільшим магнатським родинам, Ужгородській казенній домінії та Мукачівському монастиреві[1, с.23]. Землевласники розширювали площу своїх господарств за рахунок захоплення селянських наділів, у тому числі освоєних ними пустирів, боліт, чагарників. А ще посилення експлуатації залежних селян призводило до збільшення відробіткової та натуральної ренти, що часто перепліталось з грошовим чиншом.

На другу половину XVIII ст. припадає важлива подія у соціально-економічному житті Угорщини (у тому числі й Закарпаття) – урбаріальна реформа, проведена у 60–70-х рр. австрійською імператрицею і угорською королевою Марією Терезією (1740–1780) [1, с.83-92]. Вона ставила завдання: уніфікувати, зафіксувати в урбаріальних грамотах селянські повинності і податки на користь кріпосників, обмеживши в певній мірі права вотчинного суду і нестримне свавілля дворянства, що викликало загострення соціальних протиріч. Деякі історики нового часу і початку XX ст. позитивно оцінили реформи Марії Терезії. Так, угорський вчений І. Ачаді писав: «Її (Марії Терезії – М.О.) добре серце і крайня необхідність – загроза селянської революції – примусили її взяти маси під свій захист від експлуатації поміщиків» [3, с.237]. Аналогічну позицію займали Г.І. Бідерманн, О.Л. Петров, О.К. Мицюк та ін. Але І.Г. Шульга дотримувався іншої думки. Урбаріальна реформа, на його думку, була проведена в інтересах поміщиків, підривала основи селянської общини, давала змогу землевласникам спільно з феодалсько-кріпосницькою державою продовжувати насильницьку експропріацію селян[1, с.91]. Як показують цифри, це дійсно було саме так.

Звернемо увагу, що урбаріальна реформа запроваджувалась у Закарпатті тільки після 5-7 років після її прийняття. Цьому питанню історик І.Г. Шульга приділяє значну увагу[1, с.92-107]. Так, 30 вересня 1772 р. урбарій запроваджено на Мараморощині, 1 травня 1773 р. – в Ужанському, 25 квітня 1774 р. – в Уточанському і 2 серпня того ж року – в Березькому комітаті. Як зауважував І.Г. Шульга, великі землевласники майже не рахувалися з нормами урбарію, продовжували захоплювати не лише селянські наділи, а й ті землі, що були відвойовані наполегливою працею селян від природи, збільшували панщину та інші натуральні повинності.

Важливе місце в спадщині науковця відведено аналізу правління австрійського імператора та угорського короля Йосипа II (1780–1790), сина Марії Терезії. Позитивну оцінку одержав патент монарха про підданих, підписаний у 1785 р. Цим документом скасовувалось кріпосне право та особиста

залежність селян від землевласників. Селянам було надано право вільного вибору виду занять, укладення шлюбів і свобода пересування. Але ці «права» були обкладені такими умовами, що скористатися ними було практично неможливо[4, с.293]. Як зауважує Ілля Гаврилович, цей патент залишився тільки на папері. Така ж доля спіткала і закон від 1787 р. про заборону скорочення фонду рустикальних земель по волі землевласників і приєднання селянських наділів до доменіальних володінь. Згаданий законодавчий акт не спинив процесу розорення селян, що терпіли від феодалного гніту та дефіциту землі.

І.Г. Шульга у згаданій монографії наводить загальні дані про володіння землею різними соціальними верствами населення. Вони свідчать про те, що 95% трудящого населення мали у своєму розпорядженні тільки 20% землі, тоді як в руках 5% привілейованих станів було зосереджено 80% всіх земель, луків тощо[1, с.23]. Звичайно, і остання група не була однорідною. Її основу складали немеші, становище яких не сильно відрізнялося від селян. Крім того, існувало кілька великих магнатських родин (наприклад, Мукачево-Чинадіївська домінія графа Шенборна), що володіли величезними багатствами.

Наприкінці XVIII – першій половині XX ст. в економічному житті Закарпаття відбулися зміни, що свідчили про поглиблення кризи феодално-кріпосницької системи і зародження в її надрах капіталістичного укладу. Основою економіки краю, як і в попередні роки, залишалось сільське господарство, головним чином, землеробство. Переважна більшість землі перебувала в руках великих магнатів, державних доміній та монастирів. Так, І.Г. Шульга підкреслює, що тільки восьми уніатським монастирям (у т.ч. Мукачівському та Імстичівському) належало близько тисячі гольдів землі та 300 селянських дворів[5, с.43]. Погіршувалось становище селян. Кількість землі, що знаходилося у їх користуванні, ще більше скоротилась. Це було викликано тим, що поміщики, по-перше, розширюючи аллодіальні володіння, відбирали селянські наділи; по-друге, вони не виділяли нових земельних ділянок, що диктувалось необхідністю природного росту населення. Селяни змушені були подрібнювати власні наділи, ділячи їх між синами. За даними на 1805 р. в чотирьох закарпатських комітатах було 29 436 селянських дворів (51%) з наділом і 28 190 дворів (41%) без наділа[5, с.515]. Про це довідуємось зі статті історика, присвяченої особливостям розвитку аграрних відносин в нашому краї у першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. поступово починають виділятися райони, що спеціалізуються на виробництві хліба та окремих культур, вирощуванні і відгодівлі худоби, виготовленні ремісничих виробів тощо. В результаті ґрунтового опрацювання джерел, І.Г. Шульга довів, що найбільше пшениці, жита і кукурудзи вирощували у Березькому та Ужанському комітатах, а вівса –

у Марамороському. Крім того, він встановив, що в гірському Верховинському окрузі (Ужанський комітат) овес і картопля займали 83,8%[1, с.30] усієї посівної площі. А ще в гористій місцевості розвивалось садівництво, тваринництво (особливо вівчарство) тощо. Крім того, у наукових публікаціях Іллі Гавриловича можна почерпнути інформацію про вирощування технічних культур (льону, конопель, хмелю), про розвиток садівництва та виноградарства, особливості відгодівлі худоби і торгівлю нею тощо.

Вчений І.Г. Шульга звертає увагу на той факт, що у першій половині XIX ст. 4/5 кріпосних селян відбували панщину. Він наголошує, що у 30-х рр. XIX ст. по Ужгородській домінії панщина становила понад 300 тисяч днів[1, с.87]. За невихід на роботу або виконання повинностей без «належного» темпу селян жорстоко карали. Грошова рента не набула значного поширення через слабкий розвиток мануфактурного виробництва. Ще треба наголосити і на тому факті, що поміщики часто заставляли селян працювати на панщині більше, ніж це передбачалось урбаріальним законом. При цьому, як зауважує історик, великі землевласники лише невелику частину прибутків вкладали у розширення виробництва.

В уже згаданій вище статті І.Г. Шульга аналізує також прибутки селянських господарств[5, с.517]. На основі архівних матеріалів історик доводить, що ці прибутки, в основному, були меншими ніж сума поміщицьких повинностей та державних податків. Дуже часто в селян не залишалось навіть насіння для сівби. Вони змушені були орендувати землю в поміщика, казни, церкви, шляхти. Умови оренди були дуже не вигідними. Часто доводилось віддавати власникам землі до половини зібраного врожаю. Селяни починають обробляти і непридатні або малоприсаєднані землі (заболочені, замулені, піщаники, чагарники тощо). Але право на володіння освоєними землями давали поміщики, які з усього прагнули здобути зиск.

Зрозуміло, що погіршення становища народних мас (у першу чергу селянства) призводило до соціальної напруги. У першій половині XIX ст. відбулися виступи селян у Заріччі (1820), Туруці (1826), Великих Лучках (1833), Нижньоверецькому ключі (44 села) (1836). У 1831 р. на Закарпатті (в Ужанському та Березькому комітаті) значного поширення набули «холерні бунти». У першій половині 40-х рр. XIX ст. на Мараморощині успішно діяв загін опришків на чолі з плотогоном із села Іза Іваном Полянничем. Повсталі вбивали панів, гайдуків, палили корчми, знищували документи про кріпосні повинності селян. У 1844 р. загін був розгромлений, а опришки засуджені на різні строки ув'язнення. Про ці та інші виступи селян Ілля Гаврилович детально пише у своїх публікаціях[2, с.213-241; 6, с.248-249].

У науковому доробку І.Г. Шульги вагоме місце відведено висвітленню подій Угорської революції 1848–1849 рр. [2, с.246-247; 7, с.40-44]. Вона розпочалася 15 березня 1848 р. у Пешті. Було прийнято програму «12 пунктів», яка передбачала проведення політичних та соціальних реформ у країні. Важлива подія відбулася 18 березня, коли в Угорщині було скасовано кріпацтво (існувало з 1515 р.). Історик звернув увагу на той факт, що скасування кріпосного права викликало велике піднесення не тільки у селян, але й усіх прогресивних людей, які розуміли, що кріпацтво – гальмо розвитку держави. 27 березня в Ужгороді було відзначено оголошення волі. Правда, поміщики на місцях не хотіли слухати про відміну кріпацтва. А селяни не бажали йти на панщину, платити натуральну і грошову ренти. Почалися знову виступи селян, про це детально писав Ілля Гаврилович [8, с.99-106]. Повстання у черговий раз було придушено. Але повернутися до кріпацтва не вдалося. Почалось формуватись громадянське суспільство.

Таким чином, І.Г. Шульга на основі ґрунтовного опрацювання архівних джерел дав детальний аналіз розвитку аграрних відносин у період кризи феодално-кріпосницьких відносин. Його публікації з названої проблеми зберігають високу наукову цінність. І щиро віримо, що так буде надалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – Ужгород, 1962.
2. Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1965.
3. Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. Москва, 1956.
4. Стеблій Ф.І., Шульга І.Г. Загарбання Галичини та Буковини Австрійської монархією. Аграрні реформи 70 – 80-х років // Історія селянства Української РСР : у 2 т. К. : Наук. думка, 1967. Т.1.
5. Шульга И.Г. Об особенностях аграрных отношений Закарпатской Украины в период кризиса феодално-крепостнических отношений (конец XVIII – первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1964 год. Кишинев, 1966.
6. Стеблій Ф.І., Шульга І.Г. Закарпаття [кінець XVIII – перша половина XIX ст.] // Історія селянства Української РСР: У 2 т. К. : Наук. думка, 1967. Т.1.
7. Шульга І.Г. Відгомін буржуазної революції 1848 – 1849 років// Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1973.
8. Шульга І.Г. З історії спільної боротьби угорського і українського народів в період буржуазної революції 1848 – 1849 рр.// Тези доповідей та повідомлень до наук. конф. [УЖДУ], присвяч. 45-річчю Угорської Радянської Республіки (трав. 1964 р.). Ужгород, 1964.

НАЗАВЖДИ У ПАМ'ЯТІ МОЇЙ

Помітне місце серед українських вчених-істориків займає доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України Ілля Гаврилович Шульга. У серпні 2021 р. йому виповнилося б 100 років. Цей поважний ювілей дає можливість вкотре оцінити його вклад в історичну науку, вшанувати його як проникливого дослідника минувшини та сучасності рідної України, громадського діяча, гарну, доброзичливу, талановиту і щирю людину. Адже він один з тих науковців, що мають різнобічні творчі інтереси, великі професійні знання, плідно працюють над підготовкою наступних поколінь учених-істориків, є мудрим наставником і прикладом для молоді.

Дослідники життя, наукової і педагогічної діяльності Іллі Гавриловича поділяють її на два великих періоди: «ужгородський» (1954-1972 рр.) – це його педагогічна і наукова робота на історичному факультеті Ужгородського державного (нині національного) університету і «вінницький» (1972-1993 рр.) – продовження роботи у Вінницькому державному педагогічному інституті (нині педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського). Мені пощастило знати, навчатись і працювати під керівництвом Іллі Гавриловича на обох етапах його діяльності – в Ужгороді, протягом 5 років під час навчання на історичному факультеті УЖДУ, і у Вінниці, з серпня 1973 р. і до часу, коли обірвався його земних шлях (грудень 1993 року). Саме в Ужгороді він прищепив мені навички наукових досліджень, вміння працювати в архівах, аналізувати та зіставляти історичні факти і події. А у Вінницькому педінституті Ілля Гаврилович був моїм наставником як молодого викладача кафедри історії, яку він очолював. У 1972 р. тут якраз розпочав свою роботу історичний факультет і мене у серпні 1973 р. направили сюди на роботу.

Моя ж перша зустріч з Іллею Гавриловичем відбулася у далекому 1966 р., коли я став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету. Пам'ятаю той перший вересневий день, коли нам, першокурсникам, прочитав лекцію з історії СРСР професор Шульга І.Г. Вже після цієї першої лекції ми пройнялися щирою повагою до викладача. Нас полонила його ерудиція, ґрунтовні знання матеріалу, вміння викладати його вільно, доступно, цікаво і з якоюсь такою доброю і теплою посмішкою. І в подальшому кожна його лекція і семінарські заняття вражали студентів глибиною історичного викладу, вони проводились на солідній джерельній базі, з використанням документів. При підготовці до семінарів він заохочував і нас

використовувати документи не лише з хрестоматії, але й з архіву. Він любив повторювати: «Джерела треба знати, джерела, шановні мої колеги!» Саме в нього ми навчилися розуміти, що архів – то є скарбниця для історика, що саме архівні документи, факти і події, зафіксовані в них, найоб'єктивніше відображають хід історичного процесу. А архіви Ілля Гаврилович знав! Прагнення до наукової роботи він прищеплював і нам. Не випадково багато його вихованців, як і автор цих рядків, захистили кандидатські і докторські дисертації на солідній джерельній базі, опрацювавши велику кількість архівних документів.

До наукової роботи Ілля Гаврилович прагнув залучати студентів вже з першого курсу через наукові гуртки, які працювали при очолюваній ним кафедрі. У гуртку ми вчилися аналізувати і зіставляти історичні факти, статистичні дані, писати рецензії, реферувати монографії і статті, писати відгуки на перші наукові доробки гуртківців. Як добре ці навички знадобились багатьом нам у майбутній науковій роботі!

Талановитий лектор і педагог він створив власну наукову школу дослідників середньовічної історії України. Серед них є ті випускники історичного факультету, які здобули ази наукових досліджень у гуртку, а пізніше захистили докторські дисертації з різних проблем соціально-економічної історії України XVIII-XIX століть. Зокрема, це В. Задорожний, Л. Раковський, Г. Дем'ян, В. Пальок, О. Мазурок та інші. Зрозуміло, що не всі гуртківці по завершенню навчання пішли, як то кажуть, «в науку», але знання і навички аналізу суспільно-історичних явищ і процесів, які дав їм Ілля Гаврилович, стали корисними у їх майбутній освітянській, громадській та управлінській діяльності.

Ілля Гаврилович багато читав як наукової, так і художньої історичної літератури. Для того, щоб краще розуміти обстановку, в якій відбувалися історичні події, він радив і нам читати історичні романи і повісті. Більше того, за його ініціативою, очолювана ним кафедра запровадила спецсемінар «Український історичний роман», який з інтересом сприймався студентами. Часто рекомендував і нам ознайомитись з прочитаними ним книгами, вказував на що доцільно звернути увагу. Ілля Гаврилович мав велику домашню бібліотеку. Студенти, які писали курсові чи дипломні роботи під його керівництвом, у разі відсутності необхідної книги в університетській бібліотеці, могли скористатися літературою з домашньої бібліотеки професора. До речі, він і нам радив зі студентських років формувати особисту бібліотеку не лише з підручників і наукових видань, але й публіцистики і художньої літератури історичного спрямування.

Численні учні Іллі Гавриловича, його колеги як в Ужгороді, так і у Вінниці, відзначають багатогранність таланту ученого. Добрі знання історичних джерел і художньої літератури спонукали його спробувати художньо осмислити деякі

сторінки історичного минулого нашого народу. Протягом тривалого часу він збирав необхідний матеріал з історії опришківського руху в Карпатах і в 1972 р. вийшла в світ його історична повість «Брате мій».

Як вже зазначалось, з вересня 1972 р. розпочалась його робота на відкритому у Вінницькому педінституті історичному факультеті. Спочатку навчальний процес забезпечувала одна кафедра історії, яку очолив Ілля Гаврилович. З перших кроків діяльності історичного факультету він вніс в його роботу дух академічної науки, характерний для класичних університетів. Під його керівництвом кафедра розвивалася, ставала осередком наукових розробок не лише у педінституті. Пізніше разом з професором Кравцем М.М. вони встановили тісні наукові зв'язки з історичним факультетом Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (нині університет). Ця співдружність триває і нині.

Як на істфаці Ужгородського державного університету, так і на історичному факультеті у Вінниці був створений студентський науковий гурток під його керівництвом. В ньому Ілля Гаврилович прагнув, перш за все, прищепити студентам любов до роботи в архіві. Не випадково перші випускники історичного факультету А. Зінченко, С. Дровозюк, О. Хлевнюк, О. Струкевич, О. Коляструк та інші, а також його вихованці наступних років, які захистили докторські дисертації, і з великою теплотою і вдячністю згадують свої перші кроки у науці саме у науковому гуртку під керівництвом професора Шульги.

Ілля Гаврилович відзначався своєю делікатністю, доброзичливістю, акуратністю, організованістю і надзвичайною працездатністю. До студента, чи то випускника-дипломника, чи то «жовторотого» першокурсника він завжди звертався на «Ви». На кафедрі працювали викладачі різні за віком, досвідом попередньої роботи, але за відсутності стажу вузівської роботи ми були молодими викладачами. У Іллі Гавриловича не було абсолютно ніякої зверхності у ставленні до нас, молодих викладачів. Він щедро ділився своїм досвідом, передавав нам ази лекторської майстерності та методичної вправності. Ніколи не відмовлявся прочитати і підправити написані наші статті чи тези на наукову конференцію. Безумовно, що у своєму бажанні бути хорошим викладачем і наставником студентської молоді ми прагнули бути схожими на Іллю Гавриловича.

Відповідально Ілля Гаврилович відносився не лише до навчального процесу і всіх інших факультетських справ, але й до громадської роботи. Із середини 1970-х рр. він більше десяти років очолював Вінницьку обласну організацію Українського товариства книголюбів. Очолюване ним Товариство стало дуже помітним у громадському житті міста та області. Його діяльність отримала високу оцінку на Республіканському і Всесоюзному з'їздах

Товариства. А з відродженням товариства «Просвіта» Ілля Гаврилович став одним з найактивнішим його членів. Виступи професора з актуальних проблем української історії сприймалися слухачами з великим інтересом і мали значний резонанс у суспільстві.

Я часто дивувався, як у Іллі Гавриловича на все вистачає часу: керівництво кафедрою, підготовка до лекцій і семінарських занять, робота в архіві, активна громадська діяльність, консультування дисертантів, редагування і рецензування статей, опонування на захисті дисертацій, читання наукових робіт гуртківців, відповідати на листи друзів і колег з різних куточків України, а в Ужгороді – ще й репетиції хору викладачів «Боян» – і ще багато інших справ. Попри таку зайнятість Ілля Гаврилович не полишав думки про літературну творчість. Виношував плани щодо написання роману про студентське життя різних поколінь. Збирав матеріали, робив нотатки, часто розпитував мене та інших колег про сучасний студентський сленг, звички, їх хитрощі при складанні іспитів, тощо. Але ці плани довелося відкласти. Настав час горбачовської перебудови і стала доступна частина архівних документів про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Він у числі перших українських істориків почав дослідження історії геноциду українського селянства в період більшовицького тоталітарного режиму. Ця проблема хвилювала його давно, адже він сам пережив ті страшні часи. Крім всього іншого, дослідження цієї трагічної сторінки в історії України Ілля Гаврилович вважав своїм моральним обов'язком перед жертвами голодомору, про що він зворушливо написав у листі-післямові до читачів своєї книги «Голод на Поділлі». Результатом його досліджень стала низка публікацій про голод на Поділлі, доповіді на Всеукраїнських й обласних наукових конференціях і на Міжнародному симпозіумі з проблем Голодомору в Україні 1932-1933 рр.

Любов Іллі Гавриловича до України, до її людей та самовіддана науково-педагогічна праця на її благо не могли залишитись непоміченими та пройти безслідно. За довгий трудовий вік його нагороджували грамотами і подяками різного рівня, професор мав звання Заслужений працівник освіти України. Але найбільшою нагородою для Іллі Гавриловича завжди була і буде щира вдячність його численних вихованців, яким він заклав фундамент не лише наукової роботи, але й людяності, інтелігентності і доброти. Для мене Ілля Гаврилович назавжди залишиться талановитим ученим-істориком, великим педагогом, моїм мудрим учителем і наставником, добрим порадиником і зразком скромності, доброзичливості та чуйності.

НАСТАВНИК

Моє перше знайомство з доктором історичних наук, проф. Іллею Гавриловичем Шульгою і його родиною відбулося в час, коли він на запрошення ректора Вінницького педагогічного інституту, проф. Грущенка І.П. переїхав мешкати до Вінниці та очолив кафедру вітчизняної історії на новоствореному історичному факультеті. Мій батько Мазило Василь Микитович на той час працював в інституті та був з ним знайомий. Батько знайомив його з містом, інтелігенцією, адже неповторний образ населеного пункту формують його архітектурні пам'ятки і люди. Ілля Гаврилович вражав своєю зацікавленістю, інтелігентністю, добротою і щирістю, турботою про дружину Ядвігу Денисівну, дітей – Юлю і Володимира. Його чуйність по відношенню до мене відчув після смерті батька у січні 1975 р. Це була моральна підтримка і мудрі поради в час, коли я обирав життєвий і професійний шлях, а дорога мені людина, яка в боях з ворогом пережила страхіття Другої світової війни і період післявоєнної відбудови, пішла з життя.

Більш глибоке знайомство з Іллею Гавриловичем як вченим і педагогом відбувалося в період мого навчання в Ужгородському державному (національному) університеті, де він довгі роки працював на історичному факультеті й доклав чимало інтелектуальних, організаційних зусиль, щоб цей перший, вищий навчальний заклад Закарпаття став освітньою і науковою перлиною. В краї до жовтня 1945 р. не було вищих навчальних закладів, ні спеціальних наукових установ. Це був перший в історії Закарпаття вищий навчальний заклад. Потяг до освіти у місцевого населення був значний. Освітню діяльність провадили вісім гімназій, три педагогічні семінарії, два торговельні технікуми, горожанські (середні) школи, Духовна семінарія Мукачівської греко-католицької єпархії. В цих навчальних закладах багато уваги приділялося вивченню мов, предметів природничо-математичного циклу. У вчительській семінарії м.Ужгорода процес навчання тривав чотири роки до 1938 р. і п'ять років до 1947 р. Викладали такі предмети: педагогіку; катехізм; руську (українську), угорську, німецьку мови; математику; геометрію; історію та основи конституції; природознавство; хімію та господарство; музику і спів; малювання; каліграфію; фізкультуру; церковний типікон і церковний спів. Це давало учням міцні знання.

Студентами нового вищого навчального закладу ставали діти різних прошарків населення краю. Читали лекції кваліфіковані викладацькі кадри, які приїздили із багатьох міст України. Серед них був і уродженець Черкащини –

Шульга Ілля Гаврилович. Край, де народився і зростав Тарас Шевченко, автор відомої книжки поезій «Кобзар», згодом випускник Петербурзької академії мистецтв (1845 р), академік Російської імператорської академії мистецтв (1860), якому є 1 385 пам'ятників у 35 країнах, з яких 1 256 – в Україні і 128 за кордоном. Батьки, духовні традиції шевченківського краю, навчання у Львівському університеті й аспірантурі Інституту історії АН УРСР сформували Іллю Гавриловича, як особистість, сповнену внутрішньої сили і національної гідності. Під час навчання ознайомився з його науковим і літературним доробком з історії України та Закарпаття. Це було важливо, адже такий предмет викладання, як історія України був дуже заідеологізований, а краєзнавству не приділялося належної уваги в 60-90-ті рр. XX ст. З історією свого краю студенти мали змогу ознайомитися лише фрагментарно і в контексті досягнень радянської влади в повоєнний період.

Не буде перебільшенням твердження, що в якійсь частині науковий доробок професора Шульги І.Г. з історії Закарпаття прислужився й справі формування однієї з експозицій Закарпатського краєзнавчого музею, розташованого в приміщенні Ужгородського замку. Згадували його добрим словом як вченого і педагога колеги – доктори наук, професори Гранчак І.М., Троян М.В., Павленко Г.В., Ілько В.І., Марченко Г.М., Аресентєв М.В. Він як член колективу історичного факультету і завідувач кафедри вітчизняної історії доклав чимало зусиль до створення нині відомої школи істориків Закарпаття. Його самого по праву можна віднести до членів цієї відомої нині в Україні і за її межами, школи дослідників історії краю і нашої Вітчизни. Своїм учням він допомагав торувати дорогу в науку й стати висококваліфікованими істориками-фахівцями: д.і.н., проф. Задорожному В.Є., д.і.н, проф. Мазурку О.С, к.і.н., доцентам Божук Г.В., Пальку В.В. та іншим. Згадував добрим словом Іллю Гавриловича і професор І.Мешко, фундатор економічного факультету в університеті, його багаторічний декан.

Під час навчання не раз доводилося чути, що головне багатство Закарпаття – ліси. Як на мене, і в тому краї, і на Поділлі, й в Україні головне багатство – люди, звичайні трударі. Ілля Гаврилович умів їх помічати і віддавати належну увагу і шану. Як студент п'ятого курсу готував нарис про двічі Героя праці з с.Білки Іршавського району Пітри Ю.Ю. для місцевої преси. Яким було моє здивування, коли останній був знайомий з відомим істориком з Ужгорода. Він повідав, що його син навчався в університеті на історичному факультеті, а Юрій Юрійович знаходив час на спілкування з викладачами.

Гордістю УжНУ була і залишається чоловіча хорова капела «Боян», створена в далекому 1964 р. Ілля Гаврилович був її активним учасником, добре розуміючи значення музичної культури в житті людини, доступності хорового

співу. Репертуар складався з творів, які популяризували українську пісню, були обробки народних пісень. Цей колектив на довгі роки став візитною карткою навчального закладу і здійснював концертну діяльність, побувавши в багатьох столичних і провінційних навчальних закладах колишніх республік СРСР і країн ближнього зарубіжжя (Санкт-Петербург, Москва, Кошиці, Пряшев, Братислава), в містах і селах Закарпаття, України. Це збагачувало викладачів університету як культурно, так і науково. Якогось року цей колектив виступив і на сцені актового залу ВДПІ.

Ілля Гаврилович був мудрим і висококваліфікованим моїм наставником як початкуючого асистента кафедри вітчизняної історії історичного факультету Вінницького педагогічного інституту (університету). Разом з його професорами і деканами: Кравцем М.М., Григорчуком П.С, Лойком О.Г, Зайцем І.І., доцентами: Воловиком В.П., Раковським Л.Е., іншими колегами доклав багато зусиль, щоб навчальний процес був побудований на міцному фундаменті вітчизняної історичної науки, а викладацький склад був представлений різними поколіннями істориків. З цього приводу пригадується письменник Бернард Шоу, лауреат Нобелівської премії з літератури, який дуже влучно помітив, що найправильніше з поєднань – це поєднання життєвого досвіду з енергією молодих. І таким особливим місцем, де досвід і енергія поєднувалися, став колектив кафедри, де поряд з досвідченими викладачами працювали і випускники факультету: М.Ф. Лихогляд, І.П. Мельничук, а Т.П. Пірус і нині працює, є знаною дослідницею етнографії і народного побуту подільського краю. Як завідувач кафедри Ілля Гаврилович вимагав, щоб викладач досконало володів не лише змістовою частиною своєї дисципліни, але й методикою викладання. І не лише вимагав, а демонстрував зразки цієї методики під час проведення відкритих лекцій і семінарських занять. А молодшому поколінню викладачів підказував, яким чином краще викладати матеріал. Ілля Гаврилович, розуміючи, що на той час науковий потенціал Вінниччини з історичних наук був порівняно невеликий, відкрив наукову перспективу студентській молоді, серед яких колишні випускники історичного факультету: д.і.н., професор МДУ ім. М. Ломоносова, відомий дослідник історії Радянського Союзу 30 – 40-х рр. ХХ ст. Хлевнюк О.В; д.і.н., проф., депутат Верховної Ради України Зінченко А.Л. Слухали його лекції: доктори наук, професори: Васильєв В.Ю, Колястрок О.А., Романюк І.М., інші.

Хоча Ілля Гаврилович і пішов із життя 1993 р., можна стверджувати, що за своїми переконаннями, працею і науковим доробком він виборював сучасну Україну.

ВЧЕНИЙ, ЯКИЙ ВИЗНАЧИВ МІЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

У 1971 р. мені пощастило стати студентом відновленого історичного факультету Вінницького педагогічного інституту. Спочатку ми навчалися на філологічному факультеті, бо ще не було необхідної кількості студентів для формування окремого факультету. Наступного року на нашому факультеті почав працювати доктор історичних наук, професор Ілля Гаврилович Шульга, який переїхав з Ужгорода до Вінниці. На той час І.Г. Шульга був відомим дослідником соціально-економічних відносин XVIII ст., тому його появу на молодому факультеті сприйняли як визначну подію. Ілля Гаврилович приніс на факультет дух академічної науки, відповідальне ставлення до всього, що робили викладачі і студенти. Він утверджував фундаментальне значення джерелознавства та історіографії як наукових дисциплін, формував культ науки. Ілля Гаврилович був яскравою особистістю, гуртував довкола себе викладачів і студентів, постійно прагнув пришвидшити ритм нашого науково-педагогічного життя. Професор був моральним авторитетом не тільки у навчальному процесі, а й у повсякденному житті, у своєму характерові органічно поєднував вимогливість і доброзичливість.

Нова сторінка в моєму житті почалася з історичного гуртка, який створив Ілля Гаврилович. В гуртку панувала особлива атмосфера. До підготовки і проведення засідань студентського наукового гуртка Ілля Гаврилович ставився так само відповідально і вимогливо, як і до навчальних занять. На заняття гуртка ми намагалися не запізнюватися, бо Ілля Гаврилович міг зробити досить емоційне зауваження. Участь у гуртку не тільки давала можливість ознайомитися з методикою наукового дослідження, а й збагачувала, урізноманітнювала студентське життя. Ілля Гаврилович надавав особливого значення архівним матеріалам і вимагав, щоб студенти обов'язково використовували їх у своїх роботах. Його вигук-вимога: «В архів!», - звучала магічно. В гуртку ми дізналися, що є багато нових і цікавих тем. Студенти ретельно готувалися до виступів на засіданнях гуртка. Ці наші перші студентські розвідки переростали у курсові роботи, а згодом – у дипломні.

Досліджуючи соціально-економічні відносини на Поділлі, я за порадою Іллі Гавриловича вперше ознайомився з матеріалами Центрального державного історичного архіву в Києві, архіву в Кам'янці-Подільському і, звичайно, у Вінниці. Це був новий, таємничий світ минулого, який захоплював невідомими

раніше фактами і явищами історії. Наші роботи Ілля Гаврилович перевіряв досить прискіпливо. Я й досі зберігаю аркуші моєї студентської роботи з виправленнями, які зробив професор.

Ілля Гаврилович активно залучав студентів до участі в наукових конференціях. За його пропозицією я взяв участь у наукових студентських конференціях у Полтаві, Донецьку та Ужгороді. Завдяки участі у студентських наукових конференціях я вперше побував у цих містах, познайомився із студентами, які займалися науковою роботою. Так формувалося наше уявлення не тільки про студентську науку, а й про Україну. Коли мені згодом знову довелося побувати в цих містах, я неодмінно згадував ті перші знайомства з ними завдяки Іллі Гавриловичу. Потім студенти з інших міст брали участь у наукових конференціях нашого історичного факультету. Серед них були студенти Полтавського педагогічного інституту Борис Хорошун та Леонід Новохатько, які згодом стали докторами історичних наук.

Після закінчення історичного факультету я працював учителем Івчанської школи у Літинському районі і підтримував зв'язок з Іллею Гавриловичем. Ми листувалися, Ілля Гаврилович надсилав мені вітання. Якось я отримав листа, в якому Ілля Гаврилович запропонував приїхати до нього. Я з радістю поїхав до Вінниці, бо спілкування з Іллею Гавриловичем було для мене дуже важливим. Зустріч була досить теплою, незважаючи на те, що Ілля Гаврилович тоді хворів. Він запропонував мені роботу на кафедрі. На цю пропозицію нелегко було погодитися, бо я не мав житла у Вінниці. Однак пропозицію прийняв без вагань, насамперед тому, що це було запрошення вчителя, якому я довіряв. Так я завдяки Іллі Гавриловичу розпочав свою викладацьку діяльність на історичному факультеті Вінницького педагогічного інституту. Мене постійно надихало його дбайливе, батьківське ставлення і щира підтримка, ретельний і водночас доброзичливий аналіз моїх занять.

Ілля Гаврилович постійно підтримував молодих викладачів, в тому числі у вирішенні побутових проблем. Пригадую таку незвичайну, як для того часу, подію. Наш педагогічний інститут відвідало високе обласне начальство. Усіх викладачів зібрали в актовій залі, щоб вони послушали настанови найвищого керівництва. Сценарій заходу та зміст виступів були чітко визначені, відступати від них не дозволялося. Надали слово І.Г. Шульзі як провідному професорові інституту. Після кількох обов'язкових для такого заходу тез Ілля Гаврилович раптом почав говорити про необлаштованість побуту молодих викладачів і досить емоційно звернувся до обласного начальства з вимогою забезпечити їх квартирами. Я був на цій зустрічі і чув розмови викладачів інших факультетів, які були вражені відвертістю і принциповістю професора. Було помітно, що цей виступ порушив сценарій заходу.

Ілля Гаврилович намагався сповна використати можливості, які давала політика перебудови. З початком демократизації суспільного життя та національного відродження його наукові інтереси значно розширилися. Як тільки відкрили доступ до частини засекречених матеріалів, Ілля Гаврилович з великим завзяттям розпочав дослідження Голодомору 1932-1933 рр. Відчувалося, що вчений поспішає сказати правду про цей злочин сталінського режиму. Він опублікував низку статей у центральній і місцевій пресі, виступав з розповідями про Голодомор перед різними аудиторіями. Ілля Гаврилович завжди розповідав мені про свої пошуки і вражаючі знахідки. Він долучився до просвітницько-краєзнавчого руху, брав активну участь у роботі Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Активна позиція нашого професора мала важливе значення для викладачів і студентів, які прагнули демократичних перетворень і національного відродження.

У 1992 р. я перейшов на іншу роботу та продовжував підтримувати з Іллею Гавриловичем тісні зв'язки. Згодом я отримав з рук Іллі Гавриловича його книжку «Людомор на Поділлі», видану до 60-річчя Голодомору. На першій сторінці цієї праці – його автограф і дата: «4.VIII.1993». Через кілька місяців Ілля Гаврилович залишив цей світ...

Бог послав мені вчителя, який визначив мій життєвий шлях і мою долю.

Микола Дорош

У КОЖНІМ СПОГАДІ – БАТЬКІВСЬКА ТЕПЛОТА

У своїй буденності людина задумується: що таке пам'ять? Напевне, це знання, вміння, помножені на працелюбство. А може, стан душі, яку завжди освітлюють блискавки творчого неспокою, горіння і творіння. А ще: цією Божою іскрою наділений той, хто, попри свої успіхи і невдачі, вміє бачити і прокладати місточок до нової, більш успішної завтрашньої перемоги, в ім'я людей. Ілля Гаврилович Шульга – це справді талант, помножений на непотомне працелюбство. Здається, Роман Роллан сказав, що «іскри залишає той, хто сам яскраво горить».

Великий Учитель залишив у наших душах і серцях не іскри, а потужні смолоскипи, які горять, осявають інших своєю батьківською теплотою та енергією. Він – Навчитель із великої літери. Все життя вдячний долі, що поєднала нас, студентів історико-філологічного факультету, з цією великою

людиною, «ходячою енциклопедією» не лише історичної науки, а й життєвої мудрості і людяності.

Він незмінно, протягом усього навчання, був нашим куратором. До подробиць знав і пам'ятав біографію кожного вихованця, його батьків, сімейне становище. Він виявляв до кожного особливе батьківське ставлення, турботу, любов і милосердя. На нього взагалі не можна було за щось образитись.

Ми – студенти, познайомились зі своїм наставником 1 вересня 1972 року і зразу ж побачили добру душею і серцем людину, яка стала для нас найбільшим авторитетом, щирим порадиником.

Він і мої батьки – ровесники, 1921 року народження. У бесідах сам на сам Ілля Гаврилович знав, що батьки пережили страшні роки Голодоморів, сталінських репресій, знав, що мого дідуся у 1938 році безневинно у Вінниці розстріляли, знав, що обох батьків під час німецько-радянської війни було відправлено на примусові роботи до Німеччини. Під час моїх розповідей та відчаю – заспокоював, націлював на переборення тимчасових труднощів, надихав бачити навколо себе красу, добро в простому, буденному.

Батько все своє доросле життя пропрацював сільським ковалем. Міг будь-яку річ виготовити оригінально, майстерно і якісно. Ілля Гаврилович розповів, що і його батько певний час працював у селі ковалем, а пізніше трактористом.

Бачачи моє серйозне ставлення до навчання, знаючи про мізерну батьківську заробітну плату у колгоспі, Ілля Гаврилович проявив до мене гарний жест справжнього милосердя уже на початку навчання. Цей жест проявився ось у чому.

При вступі до вузу складав чотири іспити: українську мову (твір), історію СРСР, іноземну мову, українську літературу. Так трапилось, що всі предмети здав на «п'ятірки», а твір написав на «трійку». Чотирирічна перерва після закінчення школи далася взнаки. Зрозуміло, ота «трійка» виключала мене від отримання стипендії. За перший семестр навчання у вузі склав усі екзамени на «відмінно». Ілля Гаврилович добився у парткомі і ректораті, щоби мені за місяці першого семестру виплатили гроші, як здібному студенту.

Радощів не було меж. Придбав найголовніше – костюм, щоби в солдатських штанах не ходити на лекції, а ще – баян. Із дитинства грав на гармошці, яка дала поштовх до чогось більшого, потрібного у подальшій вчительській роботі. На залишок грошей – накупляв цілу низку краєзнавчих книг, які і нині є потрібними у моїй творчій діяльності, особливо «Історія міст і сіл. Вінницька область».

Мій вибір радо схвалив Ілля Гаврилович. Уже в такому простому випадку відчувається безмежна людяність, доброта, батьківська турбота і безкорисливість. Але в цьому Учителем ставиться вища ціль, мета – виховати

людину із потрібними суспільству якостями. Подібне відношення Ілля Гаврилович проявляв до кожного студента. Він жив студентами, не уявляв себе без них.

Тож невже за щирю допомогу, любов до нас і проявлене тепло, можна робити наперекір доброму слову і діям наставника, вчиняти непослух, навчатись абияк? Ні! Такого допустити ми не могли.

І як його не поважати, не любити, коли навіть за деякі незначні порушення, наприклад куріння, він хлопців не ображав, не принижував їх гідність, а простим, дохідливим словом переконував: «Дорогенький ... (називає по імені). А щоб тобі добро було! Навіщо ж смалити цигарки, коли від них лише шкода?..» Ось ці слова «Дорогенький...» і «Щоб тобі добро було!» ще раз і ще раз показують його справжнє обличчя, батьківське ставлення до нас – студентів, переконують не йти проти його мудрих засторог. Він дійсно був другим батьком, під час до пам'ятливих, найкращих у житті, студентських років. Серце надто щемить, коли згадую ті щасливі роки.

І.Г. Шульга викладав у нас не лише історію СРСР, історію України, а й історіографію, джерелознавство, архівознавство та інші історичні дисципліни. Скажу більше, частина студентів ремствувала стосовно вивчення подібних предметів чи спецкурсів, адже вони, нібито, у майбутньому не пригодяться. Але це не так. Зі свого досвіду вчителя-краєзнавця-дослідника знаю – надто потрібні.

Любов до свого рідного краю, вивчення його цікавої минувшини, Ілля Гаврилович прищеплював нам під час усього навчання. Пригадую перші екскурсії до обласного архіву, затим невеликі курсові роботи за архівними матеріалами. А ще цікава дослідницька праця в історичному гуртку, яка викликала неабияке захоплення історією, краєзнавством. З теплотою пригадую деяких активних гуртківців і серед них Арсена Зінченка, Степана Дровозюка, Надію Бойко, Тамару Сашко та й себе серед них. Цікаві дослідження привели до значного розширення архівного ареалу – Вінницький обласний партійний архів, Кам'янець-Подільський архів, Чернівецький, Київський історичний архіви...

І що цікаво, повсюди з приїздом до цих установ, давав листи-прохання від Іллі Гавриловича, щоби дозволили працювати з наявними документами. Працівники архівів вітали, розпитували про І.Г. Шульгу, передавали привітливі побажання. Його добре знали всюди.

Невдовзі їздив на наукові конференції зі своїми напрацівками до Ужгорода, Чернівців, Львова, Кам'янця-Подільського, Києва. І нині є грамоти-відзнаки моєї участі у тих форумах. Цьому теж щиро завдячую Великому Наставнику – Іллі Гавриловичу, який був керівником усіх моїх наукових вислідів. Скільки йому доводилось перевіряти, виправляти, редагувати мої перші нароби – не злічити. Можливо, дарма зі всього курсу лише я один писав дипломну роботу з історії,

лише мені на випускні урочистості Ілля Гаврилович зачитав перед студентами, викладачами, батьками рекомендацію для вступу в аспірантуру. Творча дослідницька робота з ним була для мене надто повчальною і професійно настановчою.

Пам'ятаю, часто Ілля Гаврилович дозволяв для написання курсових робіт брати вільну тему, ту, що до вподоби студенту. Зрозуміло, що цікаве, краєзнавче спрямування давало поштовх в дослідженні, своєрідне ствердження. Вже тоді, у 1973-74 роках, мені захотілося взяти тему голодних 30-х років, що й озвучив прямо на лекції. Після занять, Ілля Гаврилович залишив мене в аудиторії і побатьківськи застеріг, аби цією сторінкою минувшини не займався, не цікавився. До цієї теми прийде ще час, не потрібно квапитись. Я, на його прохання, розповів чимало жахливих родинних переказів зі свого села, про людоїдство, жахливий нестерпний мор, котрий забрав більшу половину Воронівець. Уважно вислухавши, мудрий педагог наклав справжнє табу на моє бажання досліджувати лихо та заборонив розповідати іншим про жахливі сторінки з минувшини села. Його засторогу й досі пам'ятаю дослівно: «Збирай, накопичуй свідчення, але так, щоби навіть друзі не здогадувалися. Відповідні органи не пожаліють, покарання буде немилосердним. Пам'ятай, як загинув твій дідусь». Після таких застережливих слів я був уражений і спантеличений. Думав, науковець підтримає мене, допоможе у дослідженнях, а він, навпаки, заборонив цим займатись, натомість приніс через кілька днів для вибору біля сотні найрізноманітніших краєзнавчих тем.

Забігаючи наперед, зауважу, та його батьківська настанова була вірною і дуже своєчасною. Якось в колі друзів мимоволі навів кілька прикладі канібалізму у рідному селі. Уже через тиждень-другий зі мною мали відверту розмову два працівники певних органів, які попередили про недопустимість подібних розмов в подальшому та, при повторенні, відрахування з інституту.

Дома, в розмові з батьками, також зрозумів, ця тема не на часі. Цей період наступив дещо пізніше для Іллі Гавриловича, а потім і для мене. З початком гласності та непростих процесів лібералізації в Україні Великий Вчитель з головою поринув у болісні Голодоморні роки. Він їх сам пережив, бачив незаперечні факти, чув од очевидців у багатьох куточках України. Дослідження голодоморів на Поділлі – головна його праця. Це своєрідна монографія, разом з тим мартиролог страшного лиха, в якому – найрізноманітніші документи (офіційні, партійні, державні, статистичні, особисті), численні спогади очевидців, листи, прохання, котрі віднайшов науковець в архівах Вінниччини. Цінна праця «Голод на Поділлі» побачила світ у 1993 році. Це була сенсація серед усіх книг того непростого часу. Це було визнання болючої сторінки своєї реальної минувшини. У документах яскраво видно страшний злочин проти

людства радянської партійної безжалісної машини, її стилів управління і господарювання.

Про вихід книги дізнався з повідомлень обласного радіо. Зразу ж поїхав у Вінницю і придбав потрібну книгу на кафедрі історії у проф. М.М. Кравця. Ця наукова база стала основою і поштовхом моїх напрацювань із теми Великого Голоду на терені Хмільницької землі Вінниччини. До глибини душі віддався дослідженню страшного Людомору. Насамперед, відшукав свої чималі записи, залучив до збору свідчень очевидців, вчителів краю, небайдужих людей, навіть учнів, відвідав особисто майже кожне село у районі і власним коштом видав у 2003 році книгу «Зламані колоски». Невдовзі, у 2007 році – другу «Чорні покоси». За ці книги у 2008 році Президент України Віктор Ющенко нагородив особливим дипломом та грошовою премією.

Це дало поштовх до ще більших досліджень. У 2008 році виходить узагальнена праця – «Запланований мор», а пізніше, у 2018 році – книга спогадів очевидців мору «Барвінковий шепіт», яка презентувалася в університеті.

Чому все це розповідаю? А тому, що справдилися батьківські настанови Великого дослідника. Його сумлінна праця принесла неабиякий успіх, який привів мене до визнання, творчого зростання. Навчитель застерігав і оберігав у потрібний час, а затим дав поштовх, сприятливий ґрунт до особистого розвитку. Ці важливі книги на складну, болісну тематику – Голодомору, пропікають серце і душу кожної родини в Україні. І не показати, не відкрити масштаби лиха, злочинів правлячої радянської верхівки, було б не по-людськи, не виправдано нащадками. Тому в усіх своїх дослідницьких напрацюваннях вповні використовував вагомий доробок свого Вчителя, а надто з праць «Гірка доля», «Голод на Поділлі».

Та не лише ця складна і болісна тема вирувала у матеріалах моїх досліджень. Ілля Гаврилович прищепив неабияку любов до цікавого краєзнавчого напрямку. Я дякую долі за те, що зробила дарунок на дослідницькому шляху: І.Г. Шульга – на початковому етапі, С.Д. Гальчак – на період зрілості. У краєзнавчих надбаннях – найрізноманітніші теми, що виникли ще у 1970 – 90-ті роки, а творчо отримали розв’язок у нинішні часи. В усіх майже – уречевлена праця І.Г. Шульги. Вміння працювати з джерелами, робити висновки, науково дискутувати – ось, що навчив у вузі Великий науковець. Із деякими важливими темами, як, наприклад, про Синьоводську битву 1362 року, часи сталінських репресій, перебування Ференца Ліста у нашій країні та ін. виступав на всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях, круглих столах. І в цьому завдячую І.Г. Шульзі, своєму Вчителю.

Звичайно, батьківський край – особливе місце, рідне середовище, де зріс, став на крило, куди тебе завжди притягує пам’ятлива минувшина, святі пороги.

Ілля Гаврилович це добре усвідомив, адже протягом усього життя досліджував прабатьківську Лисянщину на Черкащині. Любов до вислідів своєї малої батьківщини він щиро по крупиночці прививав нам – колишнім студентам.

Досягти його висот – не усім під силу, однак краєзнавців-дослідників на терені Вінниччини чимало. Багато з них є полум'яними учнями-продовжувачами справи Іллі Гавриловича Шульги. Зі свого боку, у знак щирої вдячності за мудрі настанови, за увагу до моїх напрацювань, кажу сердечне «спасибі» мудрому наставнику.

До ювілею Вінниці у 2013 році, випустив невеличку книжечку «Місту Вінниці – 650 років: витoki» зі скромною присвятою: *«Світлій пам'яті Великого Вчителя Іллі Гавриловича Шульги»*.

Він навчив бачити у простому, звичному, буденному, уже утвердженому, заїждженому радянськими методологічними ідеологемами – зерно особливе, реальне, об'єктивно вивірене, разом з тим цікаве і нове. Це стало основою в усій історичній науці, а відтак, це шлях до правди, до боротьби з навмисними фальшуваннями, до подолання віджилих насаджених постулатів та стереотипів.

Добре пам'ятаю, як на початку своїх студій у нашому вузі Ілля Гаврилович залюблював нас до вивчення історії як особливої науки. Під час однієї з перших лекцій він сказав:

Історія – це компас, вона показує дорогу в майбутнє.

Історія – генератор, вона породжує енергію для руху вперед.

Історія – фундамент, вона служить основою завтрашньому дню.

Історія – зброя, вона володіє могуттю, що не втрачає своєї сили з часом.

Глибоко задумуючись над повідомленим, кожен із нас побачив: будь-що має свою історію. Кожна наука, кожен предмет, все, що нас оточує має минулий історичний підтекст, а відтак – свою історію. Тому історія є провідною наукою в усьому світі.

Науковець щиро, душею й серцем належав до тих людей, котрі вміли уважно вислухати співрозмовника, дати корисну пораду, інколи несподівану, але завжди мудру і вивірену, розсудливу, яка стосувалася певних життєвих обставин. Він для нас – студентів, був взірцем – гарним прикладом наслідування. Справді, він у наші серця засівав те зерно, яке завжди давало дружні паростки, росло і колосилось вагомо та обнадійливо. І нині, ми стараємося батьківський досвід Великого Учителя передавати, заронювати у сприятливий ґрунт уже наших дітей, онуків, численних учнів.

І.Г. Шульгу вирізняла серед багатьох викладачів природна акуратність, стриманість, порядність, разом з тим – чемність, ввічливість і ненав'язливість. У нього був класичний зразок одягу, мовленнєва культура спілкування, щирість і стриманість у розмові, привітна посмішка, вдалий жест. І хоча мав велику

наукову висоту, однак до усіх ставився з природною простотою, був доступним, випромінював життєву енергію, творчу наснагу, активність і небайдужість. Його цінні життєві поради та мудрі настанови навічно залишилися в моєму серці. Оті пам'ятливі добрі слова Навчителя є провідним дороговказом у моїй долі і житті. Хто хоча б раз спілкувався з цією гарною людиною, назавжди залишить у серденьку щирість, доброту і любов. А ці риси для нас особливо необхідні у складній непередбачуваній буденності.

Можна ще багато згадувати теплих, батьківських сторінок із життя і творчості І.Г. Шульги: його перебування з нами на зборі яблук у Терешках; створений ним студентський хор історико-філологічного факультету, із піснею «Летить галка через балку», де мені довелося бути заспівувачем; а ще екскурсійна незабутня поїздка до Ужгородського університету; численні зустрічі з митцями, письменниками, артистами... Це все, дякуючи Іллі Гавриловичу, було, було...

Своєю активною громадською і життєвою позицією, щоденною творчою працею він вповні віддавався великій справі – прищепити нам батьківську любов до рідного краю, матінки-України. Своїми знаннями і досвідом збагачував наш розум, наші серця і душі, був і залишається гордістю не лише Вінниччини.

Сірим журавлями злетіли у вирій незабутні студентські, сповнені сили й енергії роки, шкільні, учительські будні, радощі і перемоги, невдачі й прикрощі... Але назавжди палатиме і не згасатиме у наших серцях вогонь мудрих настанов Іллі Гавриловича Шульги – Учителя, Батька, Людини.

У доважок до сказаного кілька наспіх складених строф:

*Не за підручником він нас усіх навчав.
Він мав вагомніше, в стократ сильніше слово,
Яке з любов'ю в душі нам вкладав,
Бо в нім можуть і мудрість, і основа.*

*Лиш прізвище – Шульга – в науці висота,
Життєвий досвід, професійність, вміння
І доброта, порядність й простота,
І вічний пошук, відданість й горіння.*

*Для нас він був – дороговказ, маяк,
Бо справі віддавався до краплини...
Тому й лишив в серцях свій карб чи знак –
Понад усе любити Україну!*

ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Моє знайомство із професором Іллею Гавриловичем Шульгою відбулося в 1974 р., коли після армійської служби я вступив на історичний факультет Вінницького державного педагогічного інституту.

На першому курсі Ілля Гаврилович читав лекції з історії СРСР (дожовтневий період). Змістовні, насичені цікавими фактами вони незмінно викликали у студентів інтерес, а тому 355-та аудиторія вишу постійно була заповнена вщерть. Читав Ілля Гаврилович лекції добірною українською мовою, часто появлявся у вишиванці, чим викликав захоплення у мене і моїх друзів, одночасно спонукаючи до роздумів тих студентів, котрі зростали в російськомовних містах і містечках України. Ілля Гаврилович відзначався пунктуальністю, був вимогливим, але водночас і доброзичливим викладачем.

У вільний від наукової і викладацької діяльності час, він наполегливо популяризував народне мистецтво. Як шанувальник хорового співу зініціював створення на факультеті студентського хору, в репертуарі якого були переважно українські народні пісні.

Згодом, ми студенти-історики довідалися, що Ілля Гаврилович навчався у Ростовському, а пізніше Львівському університетах, викладав в Ужгородському університеті, був автором численних монографій, наукових статей, краєзнавчих розвідок, цікавих художніх творів, користувався авторитетом у відомих істориків-медієвістів. Його статті друкувалися як у фахових, так і звичайних періодичних виданнях всього колишнього Союзу РСР.

Як справжній вчений-історик (в 1954 р. захистив кандидатську, а в 1965 – докторську дисертацію), він постійно працював в архівах, бібліотеках, спілкувався із учасниками і свідками важливих подій минулого, брав активну участь у роботі краєзнавчого товариства «Поділля», неодноразово закликав і нас студентів-істориків займатися історичними дослідженнями.

24-го березня 1988 р. Ілля Гаврилович у складі поважної делегації під час презентації книги-меморіалу Володимира Маняка «Вінок безсмертя», присвяченій спаленим селам України (він разом із автором долучився до її видання), побував у нашому селі, виступав перед односельцями, цікавився, що зроблено місцевою владою та освітянами для увіковічення пам'яті загиблих під час німецької окупації людей. У бібліотеці с. Пеньківка, по сьогодні зберігається книга-меморіал із дарчим написом і автографами Володимира Маняка та Іллі Гавриловича Шульги.

Особливу увагу Іллі Гавриловича як людини, що пережила жахливі тридцять, привертала тема голодомору 1932-1933 рр. Він був першим дослідником трагічного періоду історії Вінниччини. Пригадую, під час однієї із зустрічей Ілля Гаврилович розповідав, як у вісімдесятих йому доводилось потай виносити із обласного партархіву записи із забороненою для загалу інформацією про організоване сталінським тоталітарним режимом винищення українського селянства.

Вже в 1989 р. на шпальтах «Вінницької правди» (редакція часопису з огляду на політику «гласності» мусила вносити корективи у зміст публікацій) появилися його статті про голодомор.

14 травня 1993 р. разом зі старшокласниками Пеньківської середньої школи я брав участь у конференції, на якій із доповіддю на тему «Людомор на Поділлі» виступив Ілля Гаврилович. Він ознайомив присутніх із страшними наслідками діяльності комуністичної влади на території Вінниччини, переконливо довів, що голод 1932-1933 рр. був ретельно спланованою акцією, спрямованою на упокорення українського селянства, підпорядкування його імперським інтересам Москви.

8 вересня того ж року в актовій залі обласного інституту вдосконалення вчителів (нині КВНЗ «Вінницька академія безперервної освіти») відбулася ще одна науково-практична конференція, присвячена 60-м роковинам Голодомору 1932-1933 рр. Разом із Олегом Кудрявцевим, Григорієм Фурманом, Вірою Віннічук я на конференції був у складі делегації Літинського району. Наведені у виступі Іллі Гавриловича факти глибоко вразили усіх присутніх у залі. В наших із Вірою Віннічук виступах, йшлося про жахливі наслідки голодомору у селах Літинщини.

Після завершення конференції, Ілля Гаврилович поспілкувався із нашою делегацією. Пригадую, він розповідав про труднощі із виданням книги «Голод на Поділлі». Місцева влада, зазначав Ілля Гаврилович, проігнорувала його прохання про виділення коштів. На щастя, 1000 доларів зібрала і передала українська діаспора у Франції (книга накладом у 5 тисяч примірників вийшла друком наприкінці 1993 р. у Вінницькому видавництві «Континент-ПРИМ»).

Ілля Гаврилович подякував нам за нашу роботу, побажав творчих здобутків та успіхів у громадсько-політичній діяльності. Прощаючись, ми не знали, що наша зустріч із ним була останньою.

Ілля Гаврилович щиро переймався процесами національного відродження, що охопили Вінниччину наприкінці вісімдесятих, на початку дев'яностих років минулого століття. Його часто можна було побачити на

різних масових акціях, які проводились за ініціативою місцевих національно-демократичних організацій.

Він завжди підтримував своїх колишніх студентів, молодих науковців, котрі прилучалися до політичної діяльності, вболівав за них, тішився їхніми успіхами у справі розбудови Української держави. Одним із них був кандидат історичних наук Арсен Леонідович Зінченко (нині є доктором історичних наук), обраний депутатом Верховної Ради у 1990 р.

Пригадую, Ілля Гаврилович переживав з приводу численних нападок, спрямованих проти Арсена Леонідовича в засобах масової інформації. Аби захистити честь і гідність Арсена Леонідовича, я написав листа до редакції «Вінницької правди». На мій подив, лист під назвою «Огортають мене сумні думи» 25-го грудня 1990 р. появився на шпальтах органу Вінницького обкому КПУ. Через тиждень-другий, завітавши в інститут, я зустрівся з Іллею Гавриловичем. Він подякував мені за листа у газеті за підтримку Арсена Леонідовича.

На превеликий жаль, доля відвела Іллі Гавриловичу лише 72 роки земного життя. Він відійшов у вічність у розквіті сил. Залишилися нереалізованими багато планів і задумів. Проте його внесок у розвиток української історичної науки є досить вагомим. У науковому доробку Іллі Гавриловича близько 200 публікацій у різних виданнях, декілька монографій та художніх творів.

Для мене, моїх друзів, однокурсників та колег Ілля Гаврилович Шульга залишився взірцем справжнього вченого, педагога, громадського діяча, який усе своє життя присвятив служінню Батьківщині.

Наталія Тітова

ДОРОГИЙ НАСТАВНИК, ЧУДОВА ЛЮДИНА

Коли згадую про Іллю Гавриловича, спогад лине в далекий 1974 рік, а саме 1 вересня. Коли я, студентка першого курсу історичного факультету, запізнилася на пару. Так сталося... Дуже хотіла привітати зі святом свого класного керівника і долею випадку затрималася в школі. Запізнилася не одна. Трішки пізніше під двері підійшла ще одна така ж студентка, Юля Шульга, як потім вияснилося, донька Іллі Гавриловича, яка згодом стала мені найкращою подругою.

А запізнилися ми на історію.

Перші слова, якими зустрів нас викладач, були такими: «Дівчата, дивіться, щоб запізнення для вас не стали карколомними». Що я тоді пережила, вже не пам'ятаю, але, можливо, саме через це так не люблю запізнюватися.

Мудрець, Наставник, Батько – далеко не всі слова, якими хотілося б згадати цю людину.

Стрункий, статечний чоловік, із зачесаним назад волоссям видавався мені велетнем. Його очі завжди випромінювали добро, повагу до людини, ким би вона не була: студентом чи партійним працівником. В очах завжди жила іскра гумору, вони завжди світилися однаково: і коли йому було радісно, і сумно, і коли боліло чи вривалися якісь інші негаразди.

Це був фахівець з великої літери. Предмет знав пречудово, ніколи не користувався записами чи конспектами. Єдиними папірцями були на столі документи, які він хотів процитувати.

А як розповідав... Історію України подавав, ніби і в рамках дозволеного тодішньої системою, але так, що ми розуміли і домислювали набагато більше.

Ніколи не бачила його злим чи обуреним, він ніколи не підвищував голосу.

Якщо сказати, що студенти любили Іллю Гавриловича, то це нічого не сказати.

Ми його обожнювали, усіма фібрами вловлюючи кожне слово. У нього ніколи не було Perezdach. Перед ним було соромно чогось не знати, ми боялися його підвести.

Світла пам'ять Вам, дорогий Наставнику, чудова Людино.

Ольга Коляструк

ЛИЦАР ПРАЦІ І ПОРЯДНОСТІ

Коли професор І.Г. Шульга увійшов до нашої аудиторії, ми відразу стихли, тому що чекали на нього, а від старшокурсників знали, що він вимогливий і суворий викладач, цікавий лектор. Високий на зріст, худорлявий, з блідим обличчям, у строгому чорному костюмі і з довгою картою-списом у руці, він нагадав мені Дон Кіхота із славетного роману Сервантеса. Неквапно підійшовши до кафедри, пробіг очима з-під окулярів по наших принагідних рядах.

Перші його фрази запам'ятались назавжди: «Ви історії не знаєте, з усіх, кого я чув на вступних екзаменах, тільки троє справді відповідали на «відмінно»,

це – Сашко, Балакан і Войтков. Решта відповідей не варта й «задовільно». Тому, дороженькі мої, всім вам належить працювати й працювати, щоб знати історію».

В інтонації, з якою було вимовлене останнє слово, ми відчули високу пошану до науки, якій вирішили присвятити своє життя. Нашу мимолітну молодечо-амбітну образу («А Ви мене не чули, чому так оцінюєте?») було одразу погамовано. А далі його устами заговорив Нестор-літописець: «Звідкіль пішла земля наша Руська, і хто у ній правити нача...». Голос професора, м'який і тихий, підносився під склепіння аудиторії-амфітеатру і згори спадав до нас, умить зачарованих. Незчулися ми, коли й пара збігла. І так повторювалося щотижня – професор був то скіфом, то гунном, то варягом, то князем, то митрополитом, то половцем... Він став для нас улюбленим лектором, слухали його, затамувавши подих, поринаючи у змальовані ним події.

Ілля Гаврилович власним прикладом навчав нас шанобливому ставленню до документів, критичному їх осмисленню, вмінню аналізувати джерела. Знав напам'ять чимало сторінок історичних праць В. Ключевського, М. Карамзіна, В. Соловйова та західноєвропейських мідієвістичних хронік. Лекції читав вільно, але завжди послідовно й доступно. Вражали глибокий аналіз історичних фактів і подій, образна й виразна мова його викладу, пересипана влучними метафорами й порівняннями або ж дотепними і доречними жартами.

З часом ми осмілилися, почали підходити, аби щось уточнити, запитати про незрозуміле. Цікавих він підбадьорював, уважних підхвалював, допитливих заохочував. У його розповідях нам все було таким зрозумілим, здавалося, що й ми так само вільно відчуваємось у курсі історії Русі. «Витверезіння» сталося на першому ж колоквіумі з генезису слов'ян. У нашій групі з 25 студентів лише двоє отримали добрі оцінки, троє заслужили «горбатеньких», а решта – двійки. Тоді й почалося усвідомлення, що за легкістю професорської розповіді – роки праці і гори прочитаних книг. Професор ніколи не підвищував голосу, не докоряв, але вмів сказати або просто глянути так, що прибивало, як громовиця.

Ілля Гаврилович не терпів безладності, неакуратності в справах, вважав це професійною невихованістю. Обов'язковість та відповідальність – його визначальні риси. Він був пунктуальний у всьому, вкрай безтактним вчинком було для нього спізнення. Взагалі до свого і чужого часу ставився з великою шаною. Пригадую, запросив він одного разу на факультет нашу землячку – поетесу Ніну Гнатюк. Вона мала розповісти про сучасну українську поезію, прочитати свої вірші, проінформувати про наукову і громадську діяльність небоги М. Коцюбинського, відомого літературознавця Михайлини Коцюбинської.

Студенти повагом, не поспішаючи, йшли до залу, а Ілля Гаврилович, ніяковіючи перед гостею, нервово переживав затримку з початком зустрічі. Вже

потім, на засіданні нашого студентського активу, він обурювався на таку поведінку, називаючи це неповагою до запрошеної особи. Цей урок теж залишився назавжди у пам'яті.

Професор вчив нас азам наукової роботи. На засіданнях гуртка з історії теми для обговорення обиралися прискіпливо, офіційному доповідачеві професор призначав опонента, вчив рецензуванню, практикував реферування наукових журналів, влаштовував зустрічі з краєзнавцями, вчителями історії, народними майстрами, науковцями. Ілля Гаврилович любив повторювати: «Історик народжується в архіві, вчиться працювати з архівними документами. Без них ваша робота не буде самостійною, ви не підете далі компіляції». Від нас він вимагав логічних та лаконічних відповідей, точного знання дат, правильного вживання дефініцій. Не любив верхоглядства, самохвальства, нищівно критикував за недбальство, але над усе картав за безвідповідальність і байдужість до серйозних справ.

Часто Ілля Гаврилович був ініціатором тематичних історичних вечорів. На нашому курсі навчалися, крім українців, молдаванка, казашка, євреї, росіяни і болгарин. От він і запропонував провести інтернаціональний вечір «Як святкують Новий рік у світі». Були запрошені також студенти-медики з арабських країн та Індії. Ми всі були здивовані, коли професор заговорив болгарською, а Іван Джигальський радісно відповідав йому рідною мовою. Ілля Гаврилович сміявся, признавшись, що насправді знає лише кілька болгарських фраз, але сюрприз удался. На дозвіллі він був відвертий і щирий, жартував, вигадував конкурси, любив і вмів співати українські народні пісні.

Таким запам'ятався мені Ілля Гаврилович Шульга – лицар правди, праці і порядності.

Тамара Сашко

ВЧИТЕЛЬ, ОСОБИСТІСТЬ, ІНТЕЛІГЕНТ

Ілля Гаврилович Шульга, для мене — Вчитель, Особистість, Інтелігент!

Наша перша з ним зустріч відбулася на вступних екзаменах до Вінницького педагогічного інституту. Він був екзаменатором. Я навіть і не здогадувалася, хто приймає у мене екзамен. А це був інтелігентний, худорлявий, строгий чоловік в окулярах, який побажав нам вдало здати іспит.

Завжди здавала екзамени в числі перших. Так і було того далекого 1 серпня 1975 р. Витягнула білет. Подумала. Ілля Гаврилович запитує: “Хто готовий відповідати?”. Я хочу йти. Він говорить: “Зачекайте! Першим має бути чоловік!”. Пішов екзаменуватися юнак після армії, за ним другий. Хлопці відповідали не чітко, не знали хронологічних дат, відповідей на додаткові питання. Мені захотілося їм допомогти і я почала підказувати. Спочатку одному, потім другому. Тоді почула різкий голос: “Ще одна підказка і вилетите із екзамену з двійкою і без власної відповіді!”. Це була ганьба і я замовкла.

Своєю відповіддю я вразила Іллю Гавриловича. Питання були складні, з міжпредметними зв'язками, що потребували філософського викладу. Уточнюючі, додаткові питання – я з легкістю і на них відповіла. Отримала “відмінно” і стала студенткою.

Після першої лекції Ілля Гаврилович залишив мене в аудиторії, розпитав про мої плани (які в 17 років були в рожевих хмарах) і запропонував відвідувати його гурток. Так почалася наша співпраця, що тривала протягом чотирьох років навчання.

Він був водночас і Професором і звичайною людиною. На його лекціях можна було почути поряд з цікавим викладом теми і відступи на кшталт: “Вставати з-за столу треба, коли ще відчуваєш легкий голод”.

Студента він бачив наскрізь. Працював із талановитими, але імпонували йому і старанні. Ніколи не жалів особистого часу для студентів. Засідання історичного гуртка завжди проходило за його присутності.

Підтримував і розвивав тягу до досліджень і наукової роботи. Давав можливість студентам самим обрати теми для робіт. Підтримував наші власні думки і вміння їх відстоювати. Обережно застерігав про можливі наслідки від “вільних” думок. Заохочував роботу з першоджерелами і архівними документами.

Сприяв, щоб ми брали участь у наукових конференціях не тільки нашого вузу, а й їздили в інші. Зокрема, я була на студентських наукових конференціях в Полтавському педінституті і Ужгородському університеті.

Тільки зараз можна оцінити, наскільки це було важливо для розвитку тебе як особистості і науковця.

Інтелігент, аскет у побуті, він вів, як ми тепер говоримо, здоровий спосіб життя.

Душею залишався з Карпатським краєм, вихідцем якого був, любив його до кінця своїх днів. І, мабуть, символічно, що наша остання зустріч відбулася в 1987 р. в Ужгороді, де я на той час жила, а він приїхав в свою альма-матер на наукову конференцію.

І.Г. ШУЛЬГА – ВЧЕНИЙ І УЧИТЕЛЬ

Коли я обрав тему своєї наукової роботи, Ілля Гаврилович Шульга з граничною відвертістю запитав: «Які в тебе плани? Шукаєш легкого шляху та успіху чи займатимешся наукою без всяких гарантій?». У першому випадку він запропонував мені взяти тему з радянського періоду (пам'ятаю, мова йшла про діяльність ревкомів в Україні). В другому – зайнятися соціально-економічною історією XIX століття. Сам Ілля Гаврилович не приховував свого скептичного ставлення до тих праць з історії радянського періоду, які заповнили в 1970-і роки всі наукові журнали та видавництва і які рішуче підтримувала влада.

«Історія партії – це не наука», – часто говорив він.

Кінець 1970-х років, коли я навчався у Вінницькому державному педагогічному інституті і був одним із учнів Іллі Гавриловича, назвуть згодом періодом «застою». Це визначення здається мені правильним по суті, але не зовсім точним, так би мовити, в «деталях». До розгляду таких «деталей», що випадали із загальної картини «застою», можна віднести, наприклад, діяльність професора Шульги. Ясна річ, що в ті роки Ілля Гаврилович, незважаючи на те, що був одним з найвизначніших і заслужених українських істориків, практично не мав змоги досліджувати ті сюжети історії України, які його найбільше цікавили, – соціально-економічну історію XVIII – XIX століть. Я пам'ятаю, як його засмучувало те, що не може опублікувати книжку про товарне виробництво і торгівлю на Лівобережній Україні у XVIII, в основі якої лежала його кандидатська дисертація.

В кінці 1970-х – на початку 1980-х років можливості для друкування досліджень з історії України дореволюційного періоду були зведені до мінімуму. Абсолютний авторитет віддавали політизованим публікаціям (їх навіть важко назвати дослідженнями) з радянської історії. Проте Ілля Гаврилович продовжував активно працювати як учений, використовуючи для цього кожну можливість. Він писав розділи багатотомної «Історії Української РСР», брав активну участь у підготовці видань з історії Поділля і т.п. Одночасно вельми вагомою була педагогічна діяльність професора Шульги. І це за тих обставин, мабуть, було найважливішим.

Я добре пам'ятаю лекції Іллі Гавриловича. Він викладав захоплено, яскраво, цікаво. Багато в чому завдяки йому на історичному факультеті заохочували участь майбутніх учителів у науковій роботі. Систематично працював та користувався авторитетом студентський гурток, яким керував професор Шульга. Багато доповідей, які заслухано було на засіданнях цього

гуртка, а потім переросли в дипломні роботи, були підготовані на основі архівних документів. Дуже часто ми брали участь в різних конкурсах в інших вищих навчальних закладах.

Ця творча атмосфера мала на мене величезний вплив. Я вважаю Іллю Гавриловича своїм учителем і щиро радію, що він сам називав мене своїм учнем. Праця з ним упродовж чотирьох років зміцнила мій намір і надалі займатися наукою. Пригадую, як ми обговорювали перші мої спроби на цьому шляху – роботу про міські поселення Правобережної України в кінці XVIII століття, як він учив мене робити висновки із зібраних матеріалів, аналізувати численну статистику, яку я знаходив в архівах та рідкісних довідниках. Завдяки наполегливості і допомозі Іллі Гавриловича я працював у студентські роки не лише у Вінницькому архіві та обласній бібліотеці, а й в архівосховищах Кам'янця-Подільського, Києва та Ленінграда. Вважаю, що завдяки цьому пройшов добру школу, набув цінні дослідницькі навички, які допомогли мені у майбутньому.

На останньому курсі Ілля Гаврилович порадив мені готуватися до вступу в аспірантуру при Інституті історії Академії наук у Москві, де навчався вже один з його кращих учнів А.Л. Зінченко. Пам'ятаю, з якою гіркотою він сказав: «Їдь до Москви, в Києві науки не буде». Для того, щоб я зміг краще підготуватися до вступу, Ілля Гаврилович домовився в деканаті нашого факультету про особливий режим мого навчання: мені дозволили не відвідувати ряд курсів і складати екзамени з відповідних дисциплін екстерном. Це було доцільно і важливо, особливо, якщо враховувати, скільки різних дурниць і сміття в ті часи нам доводилося вивчати.

Коли я вступив до аспірантури, Ілля Гаврилович щиро радів, хоча, правду кажучи, ні його, ні мене не потішив той факт, що мені довелося змінити спеціалізацію, переключитися все-таки на радянську історію. Та це були реалії того часу – існували жорсткі квоти на спеціальності, перевагу віддавали радянському періоду. Звичайно, ніхто не міг передбачити, що буквально через кілька років ситуація докорінно зміниться і історія радянської доби стане дуже цікавим і таким, що швидко розвивається, напрямком наукової історіографії.

Ілля Гаврилович гаряче підтримав мою книгу «1937 рік. Сталін. НКВС і радянське суспільство», яка вийшла 1992 року, і навіть опублікував у газеті «Вінниччина» (23 липня 1992 р.) рецензію на неї.

Надсилаючи мені цю рецензію, він писав: «У Вінниці, як і всюди на Україні, живеться невесело. Та все ж сподіваємось вчасно зібрати і довести до розуму? Це головне. Я вже пенсіонер. Маю право їздити міським транспортом без квитка. Оце і всі здобутки за 50 років нелегкої праці. Духом не падаю, вірю,

що прийдуть ще світлі часи, бо Україна бере поступово розгін. Коли б тільки нам не заважали».

Основою оптимізму вченого були його величезна працездатність і творчий характер мислення. Як завжди, він не просто чекав когось кращого, а працював. Зняття табу з багатьох архівних фондів дозволили йому приступити до вивчення історії голодоморів в Україні в 1920-1940-их роках. Ця проблема хвилювала його впродовж багатьох років, не тільки тому, що була однією з вузлових в історії України, а й тому, що сам Ілля Гаврилович пережив ті страшні часи. Ще в кінці 1970-х років я чув його розповіді про голод 1932-1933 рр., про те, що з 30 учнів його класу в живих залишилося тільки троє. Тому я ніскільки не здивувався, коли дізнався, що він почав наполегливо працювати над книгою про ті жахливі події.

Це могла бути, звичайно, і значно «легша» книга. Його дитячих вражень і знань української історії цілком вистачило б на мемуарно-історичне дослідження про голод початку 1930-х років, якому був би гарантований безсумнівний успіх. Однак Ілля Гаврилович був істориком і тому обрав найскладніший шлях – через архіви. Тільки той, хто хоч трохи працював в архівах, здатний оцінити науковий подвиг проф. І.Г.Шульги. Працювати йому довелося з величезною кількістю документів, які довгі роки перебували на секретному зберіганні і, отже, були погано систематизовані. Йому довелося розбиратися з проблемами, майже не висвітленими в історіографії, а тому кожен, навіть найнезначніший факт, вимагав копіткого вивчення на основі первинних документів.

При цьому Іллі Гавриловичу треба було поспішати: він боявся, що не встигне завершити роботу над книгою, і, як показало життя, побоювався не дарма. Результатом великої і напруженої праці вченого з Вінниці стало одне з кращих наукових досліджень про феномен злочину тоталітарного режиму в Україні книга «Людомор» (К.,1993), повторне доповнене видання – «Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р.» (Вінниця, 1993). Праця вийшла друком, на жаль, після смерті автора.

У цій роботі повною мірою виявився величезний досвід Іллі Гавриловича як одного з визначних українських істориків, його уміння аналізувати документи, його блискучі літературні здібності. Незважаючи на невеликий обсяг, в ній розкрито вузлові проблеми, як стосуються основних напрямків вивчення такого складного явища, як злочин більшовизму на Україні на початку 1930-х рр. Автор показав, як і під впливом яких чинників наростав голод, узагальнив різні дані про кількість його жертв, і на цій основі зробив переконливі підрахунки, докладно дослідив таку важливу проблему, як опір населення злочинній політиці комуністичної влади.

Я переконаний, що якби доля була більш справедливою і Ілля Гаврилович був у живих, він продовжив би активну дослідницьку роботу і з тих проблем

історії XVIII-XIX ст., яким присвятив стільки років своєї наукової кар'єри, і нових проблем, котрі вийшли на перший план у зв'язку з відкриттям архівів. Він був багатогранним і талановитим ученим.

**З інтерв'ю О.В. Хлевнюка журналу
«Историческая экспертиза», 2017, №3. С.291-302.**

– Чому Ви вирішили стати істориком, де Ви навчалися, хто був Вашим учителем?

– Досить важко сказати, чому я вирішив стати істориком. Просто якимось захоплювався історією, багато читав художню літературу на історичні теми, завжди прочитував на канікулах підручники з історії, які треба було вивчати, на той час було багато книг для читання з історії – я все це дуже любив. Тому я вирішив, що після закінчення школи піду на істфак. Питання було в тому, на який істфак. Так вийшло, що за сімейними обставинами я у той час, коли треба було вибирати, жив на Україні, у Вінниці. Я вирішив не ускладнювати ситуацію та вступати до місцевого педагогічного інституту, він тоді бурхливо розвивався. Там був енергійний ректор, він запросив багато добрих істориків з різних українських університетів, і, загалом, я туди і вступив і відучився там без особливих проблем та з великим задоволенням. У мене були добрі вчителі, передусім, професор Ілля Гаврилович Шульга. Його запросили на той час із Ужгорода до Вінниці, дали кафедру. Це був університетський професор, дуже відданий науці, з великим життєвим досвідом. У дитинстві пережив голод 1932-1933 рр. на сході України, звідки він був родом. Дещо розповідав про це навіть у ті застійні роки. На мене він дуже вплинув. Я багато працював під його керівництвом, займався у студентському науковому товаристві, писав перші роботи, якісь дипломи на наукових конкурсах отримав. Займався тоді кінцем XVIII – першою половиною XIX ст., дуже цим цікавився, багато працював у архівах. Ілля Гаврилович заохочував студентів до роботи в архівах, я працював і в Києві, і в Ленінграді, і в місцевих архівах. З того часу і сформувалася звичка до архівної роботи.

Загалом, коли закінчив інститут, то вирішив продовжувати навчання в аспірантурі. Цього разу вирішив виїхати до Москви, до Інституту історії СРСР АН СРСР, зараз це Інститут російської історії РАН. Був суттєвий конкурс, щоправда, але я вступив до аспірантури.

СЛОВО ПРО ОСОБИСТІСТЬ

Людська пам'ять – субстанція ефемерна і примхлива. За параметрами, зрозумілими лише їй одній, пам'ять зберігає згадки про події та явища, які, здавалося б, є зовсім не визначальними. І навпаки – те, що заслуговує на відтворення після багатьох років і десятиліть, туман забуття чомусь закриває густим покровом, крізь який іноді марно проникнути. Власне, ця обставина визначає основну складність написання спогадів, особливо, якщо вони стосуються непересічних особистостей.

Саме про таку особистість – професора Іллю Гавриловича Шульгу – піде мова у цих коротких замітках. Їхній автор знав професора Шульгу 15 років, з 1978 до 1993. Рівень відносин з часом змінювався: спершу як «викладач-студент», а з 1987 р. – в якості колеги. Взагалі в молодості 15 років – це справжня вічність, яка оманливо підказує, що так буде завжди, роки і далі спливатимуть повільно і неспішно і все-все ще попереду. Лише проживши вже чимало на землі, розумієш, як все треба робити вчасно, як попри всі закони фізики має здатність прискорюватись час. І як рано пішов від нас Ілля Гаврилович...

Знаєте, насправді у пам'яті залишилось чимало: і тема першої в житті курсової роботи, яку обирав у професора Шульги, і дискусії на історичному гуртку, яким він керував, і виступ Іллі Гавриловича на мітингу на підтримку студентів, що творили історію у Революції на граніті, і багато чого іще. Однак запропонувати читачам хочу лише три епізоди, які так чи інакше пов'язані з професором Шульгою. Не знаю, чому обрав саме їх, і не прагну про це задумуватись. Просто вони мені дорогі.

Епізод 1. Ужгород, 1981 рік.

У квітні 1981 року ми з Машею Магдич, моєю одногрупницею, поїхали на студентську конференцію до Ужгорода. Все склалось якнайкраще: тогорішня весна видалась у Вінниці холодною, затяжною, сльотоваю. А всього за годин 12-13, подолавши 600 км, ми побачили у вікні потяга квітучі магнолії. Скільки мені потім доводилось бувати в Ужгороді, але перше враження, пов'язане з цими магноліями - найсильніше.

Наступного дня нас вітав декан історичного факультету Іван Михайлович Гранчак. А треба відзначити, що людей на конференцію приїхало чимало: пам'ятаю харків'ян, полтавчанина, кемеровчанку, двох представників Тбіліського університету, які палко вболівали за своє «Динамо». І ще чоловік зо 30. А коли виявилось, що ми з Вінниці, Іван Михайлович аж просяяв: «Так ви ж у Іллі Гавриловича навчаєтесь!» І вже зовсім його щастю не було меж, коли стало

зрозумілим, що ми не просто навчаємось у професора Шульги, а й пишемо у нього дипломні роботи. Все, відтепер з нами носились, як з коштовними вазами династії Мін.

Такий слід залишив по собі в Ужгородському університеті Ілля Гаврилович, шанували його там безмежно. На жаль, вже не пригадаю, хто ще з викладачів підходив розпитати про професора Шульгу, але було їх чимало. І стільки тепла у голосі, стільки вітань...

Одного дня, мандруючи вулицями Ужгорода, зазирнув до букіністичного магазину і побачив там книгу Іллі Гавриловича, видану ще в середині 60-х років. Я її купив, подумавши: «Приїду, попрошу автограф». Книжку привіз, але автограф не попросив. Майнула думка: ще подумає професор, що займаюсь підлабузництвом.

Вуз закінчив, за кілька років повернувся сюди працювати. І спадало ж на думці – треба врешті-решт попросити автограф... Ви вже зрозуміли: книга у мене є і нині, а ось автографа на ній немає. Це до питання, що у своєму житті все треба робити вчасно.

Епізод 2. Вінниця, 1988 рік.

Читальна зала обласного архіву. Підбираю матеріали до якоїсь статті. За сусіднім столом Ілля Гаврилович зосереджено гортає стос аркушів – саме тоді він вже активно працював над темою Голодомору, писав статті, готував першу книгу. Слід зазначити, що у науковому середовищі середини 80-х панувала думка – знайти якісь безпосередні докази голоду 1933 року в архівних матеріалах вкрай проблематично. І ця думка виникла не безпідставно: дослідники розуміли, в який спосіб зацікавлені організації мали змогу «зачистити» архіви від небажаної інформації.

Професор вчитувався у документи, потім підняв голову і поманив мене пальцем. Я підійшов, а Шульга мовчки підсунув до мене папку – почитай. Я почав читати – це була актова книга сільської ради, здається Сосонської, за весняні місяці 1933 року. І причиною смерті людей чорним по білому значилося: «Вмер від голоду». А ще неймовірно страшне «з'їдений людоїдом». Ілля Гаврилович дав мені можливість дочитати, а потім сказав: «Запам'ятай – ти бачив ці документи, вони існують в природі, а то хто знає, що з ними може трапитись». Не сумніваюсь, що професор знав класичне «рукописи не горять», проте він добре усвідомлював, що являють собою круті повороти двадцятого століття.

Епізод 3. Тернопіль, 1990 рік.

Перша краєзнавча конференція у Тернополі, яку організував у березні 1990 року місцевий краєзнавчий музей. Я приїхав трохи раніше, практично ще нікого з учасників, крім львівської делегації, немає. Організатори конференції,

побачивши таку справу, забезпечили нас автобусом, і ми поїхали на екскурсію весняним Тернополем. Все вийшло так спонтанно, що й познайомитись не встигли. Проїхали містом, а потім водій зголосився відвезти нас до села Білої, де існує меморіальний музей Соломії Крушельницької. Подивились музей, нас запросили написати щось у книзі гостей. Львів'яни зробили запис, а потім один з них, хитро подивляючись на мене, запропонував: «А може пан з відповідних органів, який нас супроводить, також зробить запис». Я отетерів, бо зрозумів, в якій якості вони мене розглядали. І в першу ж секунду випалив: «Та власне я також на конференцію приїхав. З Вінниці, я там на кафедрі працюю з Іллею Гавриловичем Шульгою». І все, більше жодних питань. Тільки вибачення і низка вітань професору.

Що ж є люди, ім'я яких сприймається як своєрідний код, назвавши який ти знімаєш будь-які сумніви і запитання. І розумієш, як пощастило бути хоч якимсь чином дотичним до їхнього життя.



І.Г. Шульга виступає з публічною лекцією про Голодомор 1932-1933 рр.
на Поділлі в Вінницькій обласній універсальній
науковій бібліотеці ім. К.А. Тімірязєва, 1990 р.



І.Г.Шульга серед учасників Міжнародного конгресу істориків у Москві, 1970 р.



І.Г. Шульга серед колег-науковців з Кам'янця-Подільського, Львова, Вінниці на науковій конференції 1983 р.



Професори Ужгородського державного університету
Шульга І.Г., Лісовий П.М., Гранчак І.М., 1970 р.



Професори Вінницького педагогічного університету
Шульга І.Г., Кравець М.М., Лісовий П.М., 1974 р.



І.Г. Шульга серед студентів-практикантів
у Вінницькій середній школі №8, 1986 р.



І.Г. Шульга на урочистостях з нагоди 100-річчя
рідної коли у с. Лисянка Черкаської області



І.Г. Шульга – завідувач кафедри історії СРСР та УРСР
у Вінницькому державному педагогічному інституті, 1976 р.



І.Г. Шульга серед учасників Всеукраїнської
конференції з історії козацтва, 1991 р.

Ілля Гаврилович Шульга : бібліогр. покажч. / уклад.: Г. М. Авраменко, Л. М. Шпильова ; авт. вступ. ст. С. І. Дровозюк, В. С. Мазурик. – Вінниця, 1991. – 22 с.

ПРАЦІ І.Г.ШУЛЬГИ

Шульга, І. Г. Голод на Поділлі / І. Г. Шульга. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

Шульга, І. Г. Гірка правда: нариси історії подільського селянства 1920–1932 рр. / І.Г.Шульга. – Вінниця: ВАТ «Віноблдрук», 1997. – 153 с.

Шульга, І. Г. Діти голодного 1933 : на матеріалах Поділля / І. Г. Шульга // Панорама. – 1993. – 14 лип.

Шульга, І. За сторінками «Української школи» в польській літературі / І. Шульга // Русалка Дністровая : літ.-краєзнав. зб. / упоряд. М. Ф. Каменюк. – Вінниця, 2015. – [Вип. 3]. – С. 65–69.

ЛІТЕРАТУРА ПРО І. Г. ШУЛЬГУ

Безуглий, Ю. Міська рада увічнила пам'ять генерала Якова Гандзюка та професора Іллі Шульги : [дві нові вулиці у нашому місті (мікрорайон Поділля) назвали на честь відомих земляків – генерала Я. Гандзюка та професора І. Шульги] / Ю. Безуглий // Вінниц. газ. – 2014. – 2 верес. – С. 2.

Бурлєєва, М. Перший дослідник Голодомору на Вінниччині : 9 груд. минає 25 років по смерті професора І. Шульги / М. Бурлєєва // День. – 2018. – 7–8 груд. – С. 13. – Електрон. версія газ. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/pershyy-doslidnyk-golodomoru-na-vinnychchini> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.

Бушин, М. І. Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності / М. І. Бушин, О. І. Гуржій, Л. М. Товстопят. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2006. – 252 с.

Рец.: Лисий, А. К. Рецензія / А. К. Лисий, А. Д. Ткаченко // Наук. зап. Серія: Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 394–395.

Бушин, М. І. Черкаський край в особах. 1941–2001. – Лисянщина, 2001. – С. 46–49.

Бушин, М. І. Наукова спадщина професора І. Г. Шульги / М. І. Бушин, Л. М. Товстопят // Укр. селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 46–49.

Бушин, М. І. Висвітлення голодоморів радянської доби в Україні професором І. Г. Шульгою / М. І. Бушин, Л. М. Товстопят // Історичні і політологічні дослідж. – 2002. – № 2 (10). – С. 35–41.

Бушин, М. І. Основні віхи життєвого шляху професора І. Г. Шульги (1921–1993) [Електронний ресурс] / М. І. Бушин, Л. М. Товстопят // Іст. науки : наук. пр. – [2004]. – Вип. 19. – С. 13–17. – Електрон. версія. – Режим доступу: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2004/32-19-2.pdf> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.

В мікрорайоні «Поділля» нові вулиці назвали на честь генерала Гандзюка та професора Шульги // Новини Вінниччини. – 2014. – 3 верес. – С. 4.

В мікрорайоні Поділля дві нові вулиці названі на честь генерала Гандзюка та професора Шульги [Електронний ресурс] : [біогр. довідки] // Моя Вінниця : сайт. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://www.myvin.com.ua/ua/news/events/29171.html> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.

Вегеш, М. М. Вчитель і учень : (Ілля Шульга і Володимир Задорожний) : іст. нариси / М. М. Вегеш, Л. В. Горватенко ; Ужгор. держ. ун-т. іст. ф-т ; відп. За вип. М. В. Олашен. – Ужгород, 1988. – 26 с.

Гальчак, С. Шульга Ілля Гаврилович / С. Гальчак // Краєзнавці України : сучасні дослідники рідного краю : довідник / ред. П. Т. Тронько. – Київ, 2003. – Т. 1. – С. 260–261.

Гальчак, С. У суверенній незалежній державі : [краєзнавство на Поділлі] / С. Гальчак // Краєзнавство Східного Поділля / С. Гальчак. – Вінниця, 2005. – С. 101–129.

Гальчак, С. Шульга Ілля Гаврилович / С. Гальчак // Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – С. 211–212.

Гальчак, С. Шульга Ілля Гаврилович : [біогр. довідка] / С. Гальчак // Гальчак, С. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. / С. Гальчак ; ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – С. 746–747. – Бібліогр. в кінці ст.

Гальчак, С. Шульга Ілля Гаврилович : [біогр. довідка] / С. Гальчак // Гальчак, С. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. / С. Гальчак ; ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. – 2-ге вид. – Вінниця, 2013. – С. 832–833. – Бібліогр. в кінці ст.

Задорожний В. Ілля Шульга / В. Задорожний, М. Вегеш, М. Олашен // Педагоги – науковці. Частина друга. – Ужгород, 2000. – С. 140–142.

Задорожний, В. Слово про Іллю Гавриловича Шульгу : до 95-річчя від дня народж. [Електронний ресурс] / В. Задорожний // Новини Закарпаття. – 2016. – 2 серп. – Електрон. версія газ. – Режим доступу: <http://novzak.uz.ua/news/slovo-pro-illyu-gavrylovycha-shulgu/> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.

Зінченко, А. Професор-історик і студент як учень у рамках тоталітарного пресингу : [про І. Г. Шульгу та М. М. Кравця] / А. Зінченко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXI Вінниц. Всеукр. історико-краєзнав. конф., 24–25 верес. 2020 р., присвяч. 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України / відп. ред. Ю. А. Зінько. – Вінниця, 2020. – С. 306–311. – Бібліогр. в кінці ст.

Зотов, М. Нові вулиці на «Поділлі» назвуть на честь генерала і професора : [генерала Я. Гандзюка і професора І. Шульги у одному з мікрорайонів м. Вінниця] / М. Зотов // Місто. – 2014. – 3 верес. – С. 2.

Калитко, С. Наукова спадщина І. Г. Шульги в царині поділлєзнавства / С. Калитко // Тези доп. і повідомл. 18-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф., 3 лют. 1998 р. – Вінниця, 1998. – С. 82–83.

Калитко, С. А. Історія була його душею, Україна – любов'ю : до 90-річчя від дня народження Іллі Гавриловича Шульги (3.08.1921–9.12.1993) [Електронний ресурс] / С. А. Калитко // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2011 року : хронол. довід. / уклад. Г. М. Авраменко ; ред.: М. Г. Спиця, Г. М. Слотюк ; відп. за вип. Н. І. Морозова. – Вінниця, 2010. – С. 76–81. – Бібліогр. в кінці ст. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://old.library.vn.ua/publications/2010/zpd_Vin2011/zpd_Vin2011_9.html (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.

Краевский, С. В Виннице две улицы назовут в честь генерала-майора Гандзюка и профессора Шульги / С. Краевский // Вінниц. реалії. – 2014. – 27 серп. – С. 3.

Лисий, А. К. Ілля Шульга – історик України і Поділля / А. К. Лисий // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матеріали XXIII Всеукр. наук. історико.-краєзнав. конф. 20–21 жовт. 2011 р. : до 100-річчя заснування ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – С. 274–276.

Малюта, О. Голодомор на Поділлі як форма репресій щодо українського народу в науковому доробку І. Шульги : [до 80-річчя з дня народження вченого. Один з перших дослідників трагедії Голодомору на Поділлі] / О. Малюта // Політичні репресії на Поділлі в XX столітті : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р.) / редкол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця, 2002. – С. 159–162.

Мельник, В. Слово про вчителя : [про книгу «Україна була його любов'ю» до 10-річчя від дня смерті І. Г. Шульги] / В. Мельник // Поділ. зоря. – 2004. – 31 січ. – С. 3.

Мельничук, І. П. І. Г. Шульга – дослідник голодомору на Поділлі : [про одного з перших дослідників голодомору на Поділлі] / І. П. Мельничук // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX столітті у контексті національної пам'яті : матеріали обл. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 24 листоп. 2005 р. – Вінниця, 2006. – С. 116–119.

Мельничук, О. Вінницький період у науковій діяльності професора І. Г. Шульги / О. Мельничук, І. Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXI Вінниц. Всеукр. історико-краєзнав. конф., 24–25 верес. 2020 р., присвяч. 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України / відп. ред. Ю. А. Зінько. – Вінниця, 2020. – С. 318–329. – Бібліогр. в кінці ст.

Московські творці Голодомору 1932–1933 рр. // Легенди та історії Вінниці / М. Пащенко. – Вінниця, 2019. – С. 248–251.

На Вінниччині вшанували пам'ять видатного історика, дослідника тематики Голодомору 1932–1933 років на Поділлі І. Шульги [Електронний ресурс] // Вінницька ОДА : офіц. вебсайт. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://mail.vin.gov.ua/departament-informatsiinoi-diialnosti-ta-komunikatsii-z-hromadskistiu/15973-na-vinnychchyni-vshanuvaly-pamiat-vydatnoho-istoryka-doslidnyka-tematyky-holodomoru-1932-1933-rokiv-na-podilli-illi-shulhy-2> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.

Петренко, В. І. Документи державного архіву Вінницької області як важливе джерело дослідження голоду 1928–1931 рр. в Україні : наукове видання / В. І. Петренко, В. А. Яцюк // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 1 : Десятиріччю утворення і діяльності Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 408–419.

Петровський, Н. Шульга Ілля Гаврилович [Електронний ресурс] / Н. Петровський // Facebook. Вінниця Цікава : група. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/2383272878588008/posts/2948836382031652/> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з титул. екрана. – Дата публікації : 03.08.2021.

Скрипник, В. ...Дослідники продовжують вивчати страшну правду : [пам'ять першого дослідника історії Голодомору на Поділлі професора І. Шульги вшанували представники вінниц. обл. влади покладанням квітів на його могилу] / В. Скрипник // Голос України. – 2018. – 27 листоп. – С. 9.

Товстопят, Л. М. І. Г. Шульга як історик України: дис ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Л. М. Товстопят. – Черкаси, 2005. – 197 с.

Товстопят, Л. М. І. Г. Шульга як історик України : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / І. Г. Товстопят. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 17 с.

Товстопят, Л. М. Розвиток сільського господарства Закарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. в оцінці І. Г. Шульги / Л. М. Товстопят // Укр. селянин : зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 8. – С. 42–44.

Україна була його любов'ю... : спогади про Іллю Шульгу. – Вінниця : О. Власюк, 2003. – 122 с. – Зі змісту:

Філонов, Л. Наш учитель / Л. Філонов. – С. 3–4;

Бровченко, Н. Відкрито меморіальну дошку / Н. Бровченко. – С. 5–6;

Бушин, М. З любов'ю і вдячністю / М. Бушин. – С. 7–16;

Васильєв, В. Продовжити справу вчителя / В. Васильєв. – С. 17–18;

Гаврик, М. Назустріч читачеві / М. Гаврик. – С. 19–23;

Дорошенко, О. Божий дар людяності / О. Дорошенко. – С. 24–25;

Дровозюк, С. Людина, яка творила добро / С. Дровозюк. – С. 26–27;

Дудик, П. Україна не забуде його / П. Дудик. – С. 28–29;

Задворний, В. Життя, віддане науці / В. Задворний. – С. 30–32;

Задорожний, В. Спомини про І. Г. Шульгу / В. Задорожний. – С. 33–37;

Заєць, І. Справжній друг і учитель / І. Заєць. – С. 38–41;

Калинюк, М. Незабутні роки / М. Калинюк. – С. 42–45;

Калитко, С. Гарна людина, талановитий вчений / С. Калитко. – С. 46–52;

Коляструк, О. Лицар праці і порядності / О. Коляструк. – С. 53–55;

Кравець, М. Полум'яний патріот / М. Кравець. – С. 56–59;

Лихогляд, Т. Людина доброго серця / Т. Лихогляд. – С. 60–61;

Лубко, М. Вдячна пам'ять про вчителя / М. Лубко. – С. 62–64;

Паламарчук, П. Велич і простота – його сутність / П. Паламарчук. – С. 65–75;

Пірус, Т. Спогади про вчителя / Т. Пірус. – С. 76–78;

Поп, Ю. Мій учитель / Ю. Поп. – С. 79–80;

Прокопенко, Я. Пам'яті видатного земляка / Я. Прокопенко. – С. 81–83;

Синиця, К. Робота, якій віддав він усе своє життя / К. Синиця. – С. 84–87;

Ткаченко, А. Історик з піснею в душі / А. Ткаченко. – С. 88–90;

- Трофимова, Г. Мій рідний брат / Г. Трофимова. – С. 91–93;
Хлевнюк, О. І. Г. Шульга – вчений і учитель / О. І. Хлевнюк. – С. 94–97;
Хоменко, Б. Яскрава особистість / Б. Хоменко. – С. 98–103;
Шульга, Я. Плідно прожиті роки / Я. Шульга. – С. 104–110;
Щербатюк, В. М. Думки його завжди линули до рідного краю / В. М. Щербатюк, О. М. Березовський, О. В. Беззубець. – С. 111–115;
Вибране листування. – С. 116–122.
- Шульга Ілля Гаврилович** [Електронний ресурс] // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 2. – С. 157–158. – Електрон. версія. журн. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1994/2/20.pdf> (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана.
- Шульга Ілля Гаврилович** [Електронний ресурс] : [життєв. і творч. шлях] // Вікіпедія : вільна енцикл. : сайт. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шульга_Ілля_Гаврилович (дата звернення: 09.11.2021), вільний. – Назва з екрана. – Опис заснов. на версії, датов.: 20.07.2021.
- Шульга, Я.** Історія була його душею / Я. Шульга // Вінниччина. – 1998. – 11 серп.
- Шульга Я.** Портрет І. Г. Шульги : збірка наукових праць / Я. Шульга // Тези доп. і повідомл. 19-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф. 18 лют. – Вінниця, 1999. – С. 91–93.

НАШІ АВТОРИ

Бушин Микола – доктор історичних наук, професор, випускник УжДУ 1965 р.

Дорош Микола – Заслужений учитель України, почесний краєзнавець України, випускник ВДПІ 1976 р.

Дровозюк Степан – доктор історичних наук, професор, ректор ВКЗ «Вінницька академія безперервної освіти, випускник ВДПІ 1976 р.

Задорожний Володимир – доктор історичних наук, професор; випускник УжДУ

Зінько Юрій – кандидат історичних наук, професор ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, випускник ВДПІ 1983 р.

Коломієць Іван – вчитель історії КЗ «Пеньківський ліцей Вінницького району», випускник ВДПІ 1976 р.

Коляструк Ольга – доктор історичних наук, професор ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, випускниця ВДПІ 1979 р.

Короленко Юлія – завідувач КЗ «ДНЗ №26 ВМР», випускниця ВДПІ 1978 р.

Мазило Ігор – кандидат історичних наук, доцент, випускник УжДУ 1980 р.

Мазурик Вадим – представник Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення у Вінницькій області, Заслужений журналіст України, випускник ВДПІ 1982 р.

Мельничук Олег – доктор історичних наук, професор ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, випускник ВДПІ 1994 р.

Олашин Микола – кандидат історичних наук, доцент, випускник УжДУ

Романюк Іван – доктор історичних наук, професор ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, випускник ВДПІ 1985 р.

Сашко Тамара – голова студентського наукового товариства історичного факультету, староста історичного гуртка, випускниця ВДПІ 1979 р.

Ткаченко Анатолій – кандидат історичних наук, професор, випускник УжДУ

Тітова Наталія — директор КЗ «НВК ЗОШ I – III ступенів-гімназія №6 ВМР», заслужений працівник освіти України, випускниця ВДПІ 1978 р.

Товстопят Людмила – кандидат історичних наук, випускниця Черкаського НУ імені Богдана Хмельницького 2002 р.

Хлевнюк Олег – доктор історичних наук, професор МДУ и ВШЕ (Москва, РФ), випускник ВДПІ 1980 р.

Чаварга Іван – кандидат історичних наук, доцент; випускник УжДУ

Документально-меморіальне видання

Видавнича серія «Професори»

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**ІЛЛЯ ГАВРИЛОВИЧ ШУЛЬГА – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК
ГОЛОДОМОРУ НА ПОДІЛЛІ**

За загальною редакцією Ю. А. Зінька
Упорядник О. А. Коляструк

Адреса редакційної колегії:
21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний
педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Історичний
факультет.

Підписано до друку 15.11.2021 Папір офсетний. Друк офсетний.

Формат 60x84/18. Ум. др. арк. 6,7.

Тираж 100 прим. Зам. № 000

Видавець